

De Boer, de ezel en de tienermeisjes

Over de ezelanafoor *d(i)egene*

PETER-ARNO COPPEN*

Abstract

In an earlier issue of *Nederlandse Taalkunde* Minne de Boer notes, and analyses, a syntactic change in the use of the pronoun *d(i)egene* ‘the one’ in contemporary Dutch. He rejects a suggestion from Coppen in *Neder-L*, that this innovation involves the use of *d(i)egene* as a donkey anaphor. This rejection can be refuted by a formal semantic analysis of the construction. From this analysis it appears that the language innovation is in fact a syntactic explicitation of an existing semantic interpretation of the traditional cataphoric construction. This explicitation may have been triggered by the sociological factors De Boer suggests.

• I Aanleiding

In De Boer (2001) wordt het recente anaforische gebruik besproken van de aanwijzende voornaamwoorden *diegene* en *degene*. Dat gebruik (in de voorbeelden (1) en (2)) wijkt af van de norm, die alleen het bepalingaankondigende (kataforische) gebruik (zoals in (3)) voorschrijft:

- (1) Als iemand zich daar prettig bij voelt, dan mag degene dat van mij doen. (voorbeeld 20 in De Boer 2001)
- (2) Wil degene met de hond de zaal verlaten? (voorbeeld 21 in De Boer 2001)
- (3) Wil degene die een hond bij zich heeft de zaal verlaten?

De Boer illustreert deze taalverandering uitvoerig met voorbeelden uit concreet taalmateriaal, en voert haar in navolging van Philippa (1993) terug op “tienermeisjes” in de jaren zeventig, die in een feministisch klimaat het geslachtsvermijdende karakter van *d(i)egene* zouden prefereren boven het functioneel overbelaste alternatief *die*.

In Coppen (2000) wordt naar aanleiding van een eerdere versie van De Boers artikel (een lezing op de TIN-dag in januari 2000) gesuggereerd dat de nieuwe anaforische

* Afdeling Taal en Spraak, KU Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. Email: P.A.Coppen@let.kun.nl. Graag dank ik Marco Haverkort, Helen de Hoop, Henriëtte de Swart en de reviewers van *Nederlandse Taalkunde* voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

gebruikswijze zoals in (1) en (2) semantisch gerekend moet worden onder de “ezelanaforen” (*donkey anaphora*),¹ en dat deze semantiek overeenkomt met het traditionele, bepaling-aankondigende gebruik van *d(i)egene*. In deze overeenkomst zou (een deel van) de verklaring gezocht moeten worden voor de vraag waarom juist dit voornaamwoord voor deze functie uitverkoren wordt. De Boer bespreekt deze suggestie in een paragraaf die – ik neem aan abusievelijk – getiteld is *Een “ezelmetafoor”?*, maar het is onduidelijk hoe zijn argumentatie in elkaar zit.² Het lijkt erop dat de auteur beweert dat er gebruikswijzen bestaan die niet onder de definitie van ezelanafoor vallen, en dat de suggestie daarom terzijde geschoven kan worden. In deze reactie zal ik aantonen dat die (impliciete) conclusie voorbarig is.

Ik laat een uitgebreide bespreking van de feiten achterwege (daarvoor verwijs ik naar De Boer 2001), evenals speculaties over de bevolkingsgroepen die de bijzondere gebruikswijze van *d(i)egene* geïnitieerd zouden hebben. Het is best mogelijk dat de tienermeisjes uit de jaren zeventig (die vijftientig jaar later wonderlijk genoeg exact overeenkomen met de hedendaagse veertigjarige “poldervrouwen” van Jan Stroop) deze taalverandering op hun geweten hebben, al zet ik enige vraagtekens bij de verklarende kracht van deze stelling. De taalkundig (in tegenstelling tot de sociologisch) interessante vraag is mijns inziens waarom juist *dé* taalverandering zich kon voltrekken. Waarom hebben de tienermeisjes niet het veel storender gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *hij* en *hem*, of het bezittelijk voornaamwoord *zijn* onder handen genomen? Of het ontbreken van een geslachtsloos enkelvoudig persoonlijk voornaamwoord in het algemeen in plaats van alleen het gebruik van *die* met een antecedent in de context van het gesprek? En als ze dan toch hun oog hebben laten vallen op die laatste constructie, waarom hebben ze niet gekozen voor het eenvoudiger *deze*, dat de functionele belasting van *die* geheel mist, en dat vrijwel standaard taalgebruik is? Ziedaar de vragen die een taalkundige analyse zou moeten kunnen beantwoorden.

Om een heldere argumentatie met betrekking tot de semantische eigenschappen van het anaforische gebruik van *d(i)egene* voor het voetlicht te krijgen, zal ik allereerst een beknopte bespreking aan de relevante theorie besteden. Deze bespreking is voor een belangrijk deel een vereenvoudigde parafrase van De Swart (1998), een overzichtsartikel op dit gebied met een uitgebreide bibliografie. Vervolgens zal ik de eigenschappen van het traditionele *d(i)egene* afzetten tegen het recente gebruik, en ten slotte zal ik daaruit concluderen dat deze analyse wel degelijk een verklaringsgrond biedt voor de gesignaleerde taalverandering.

● 2 Gespreksanaforen en ezelanaforen

Op syntactisch niveau wordt de verwijzing van voornaamwoorden eenvoudigweg genoemd als een referentiële index. Het antecedent van een anafoor is aldus gedefinieerd als de woordgroep die dezelfde index draagt:

1 Zie voor uitleg van deze term paragraaf 2.

2 Zo wordt onder andere beweerd dat een “universele interpretatie” onmogelijk is als de anafoor in het meervoud optreedt. Deze bewering lijkt me onder elke semantische benadering van het meervoud onjuist.

- (4) Jan_i vertelde Wim_j dat hij_i beter op kon stappen.
- (5) Jan_i vertelde Wim_j dat hij_j beter op kon stappen.

In dit soort eenvoudige zinnestelsels is er semantisch niet veel meer aan de hand dan dat anafoor en antecedent verwijzen naar dezelfde persoon in de context. Er is een persoon x en een persoon y , en x vertelde y dat y beter op kon stappen. Anders wordt het wanneer het antecedent van de anafoor een gequantificeerde expressie is. In dat geval is een eenvoudige referentiële gelijkheid niet meer vol te houden:

- (6) Jan_i vroeg elke voorbijganger_j of hij_j lijsttrekker wilde worden.
- (7) Jan_i vroeg een voorbijganger_j of hij_j lijsttrekker wilde worden.

In (6) vraagt Jan niet aan elke voorbijganger of elke voorbijganger lijsttrekker wil worden, en in (7) vraagt Jan niet aan een willekeurige voorbijganger of er een willekeurige voorbijganger lijsttrekker wil worden. De quantoren *elke* en *een* introduceren een selectie uit de mogelijke kandidaten in de context (in dit geval de personen die door Jan gevraagd worden), en de anafoor *hij* verwijst naar een (of de) instantie van die selectie. In een klassieke predikaatlogische formule:

- (8) $\forall x$ [voorbijganger(x) \rightarrow vraag($j, x, \text{wil}(x, \text{lijsttrekkerworden}(x))$)]
"voor elke voorbijganger geldt dat Jan hem vraagt of hij lijsttrekker wil worden"
- (9) $\exists x$ [voorbijganger(x) \wedge vraag($j, x, \text{wil}(x, \text{lijsttrekkerworden}(x))$)]
"er is een voorbijganger zodanig dat Jan hem vraagt of hij lijsttrekker wil worden"

In de predikaatlogische formule is de referentie van de anafoor uitgedrukt door een variabele x die gebonden is aan de existentiële of universele quantor (\exists of \forall).

In de voorbeelden tot nu toe blijft de verwijzing binnen dezelfde zin. Maar er zijn ook gevallen waarin de anaforische verwijzing de zinsgrens overstijgt. In dat geval spreken we van *gespreksanaforen* (*discourse anaphora*). Het opvallende aan gespreksanaforen is dat ze wel kunnen verwijzen naar een definiëte of existentiële gequantificeerde expressie in de context, maar niet naar een universeel gequantificeerde expressie:

- (10) Jan_i heeft gisteren Wim_j opgebeld. Die_j was erg verbaasd.
- (11) Jan_i heeft gisteren een mogelijke kandidaat_j opgebeld. Die_j was erg verbaasd.
- (12) * Jan_i heeft gisteren elke mogelijke kandidaat_j opgebeld. Die_j was erg verbaasd.

Op basis van een klassieke predikaatlogische vertaling van deze zinnen (waarbij de opeenvolging in de context gemakshalve als conjunctie wordt beschouwd) is dat laatste niet zo verrassend:

- (13) $[\forall x$ [kandidaat(x) \rightarrow bel(j, x)] \wedge verbaasd(x)]
"voor elke mogelijke kandidaat geldt dat Jan hem heeft gebeld, en hij was verbaasd"

Blijkbaar blijft het bereik van de universele quantor beperkt tot de eerste zin. De anafoor in de tweede zin valt buiten dat bereik, en binding van de laatste x in de formule is onmogelijk.

Maar waarom is een dergelijke verwijzing naar een existentieel gequantificeerde expressie dan wel mogelijk? De predikaatlogische structuur is immers nagenoeg hetzelfde:

- (14) $[\exists x[\text{kandidaat}(x) \wedge \text{bel}(j,x)] \wedge \text{verbaasd}(x)]$
“er is een mogelijke kandidaat zodanig dat Jan hem heeft gebeld, en hij was verbaasd”

Deze semantische puzzel kan op verschillende manieren worden opgelost (beneden noem ik drie theorieën uit de literatuur). Wat op deze plaats geconstateerd moet worden is dat een adequate semantische theorie zich niet kan beperken tot het bereik van de zin. Blijkbaar kunnen variabelen gebonden worden door quantoren die op een hoger niveau, bijvoorbeeld het niveau van het gesprek, werkzaam zijn.

Een andere constructie waarbij er een tegenstelling tussen existentieel gequantificeerde en andere expressies optreedt, wordt gevormd door de zogeheten *ezelzinnen* (*donkey sentences*):³

- (15) Als Pedro_i een ezel_j temt, slaat hij_i hem_j wel eens.
 (16) Elke boer die een ezel_j temt, slaat hem_j wel eens.

Het bindingsprobleem voor de relatie tussen quantor en anafoor is hetzelfde:

- (17) $[\exists y[\text{ezel}(y) \wedge \text{tem}(p,y)] \rightarrow \text{slaat}(p,y)]$
“als er een ezel is zodanig dat Pedro hem temt, dan slaat Pedro hem wel eens”
 (18) $\forall x[\text{boer}(x) \wedge \exists y[\text{ezel}(y) \wedge \text{tem}(x,y)] \rightarrow \text{slaat}(x,y)]$
“voor elke boer zodanig dat er een ezel is die hij temt, geldt dat hij hem wel eens slaat”

De laatste variabele y kan technisch niet gebonden worden aan de existentiële quantor, omdat die ingebed zit in een conditionele expressie (al dan niet geïnitieerd door een bijvoeglijke bijzin). Toch is een anaforische relatie mogelijk. Interpretatie van de quantor op een hoger niveau (bijvoorbeeld door het zogeheten “inquantificeren”)⁴ levert de verkeerde semantiek op:

- 3 De originele ezelzinnen komen uit Geach (1962), en ze zijn in het Engels gesteld. Ik varieer hier op het oorspronkelijke werkwoord *own*, omdat dat een statisch werkwoord is dat ik persoonlijk vreemd vind in combinatie met het terminatieve actiewerkwoord *slaan*.
- 4 Inquantificatie is een techniek in de compositionele semantiek waarbij de introductie van gequantificeerde expressies uitgesteld wordt tot een later moment, bijvoorbeeld totdat alle te binden variabelen in de structuur aanwezig zijn (vgl. Dowty, Wall & Peters 1981: 168, 204). Zo kan een zin als *een man rent of hij praat* afgeleid worden door eerst iets als *x rent of x praat* te vormen, en daarna de gequantificeerde term *een man* te introduceren die semantisch beide variabelen bindt en syntactisch de eerste x vervangt en de tweede doet verschijnen als het voornaamwoord *hij*.

(19) $\exists y[\text{ezel}(y) \wedge [\text{tem}(p,y) \rightarrow \text{slaat}(p,y)]]$

“er is een ezel zodanig dat als Pedro hem temt, hij hem wel eens slaat”

(20) $\exists y[\text{ezel}(y) \wedge \forall x[\text{boer}(x) \wedge \text{tem}(x,y) \rightarrow \text{slaat}(x,y)]]$

“er is een ezel zodanig dat voor elke boer die hem temt geldt dat hij hem wel eens slaat”

In beide semantische expressies is het bestaan van een ezel geïmpliceerd. Dit is geen implicatie die in de oorspronkelijke zinnen opgesloten zit. Deze kunnen heel goed waar zijn in een wereld waarin ezels niet bestaan. De betekenis van de oorspronkelijke zinnen is beter uitgedrukt in dezelfde predikaatlogische formule met universele quantificatie:

(21) $\forall y[\text{ezel}(y) \rightarrow [\text{tem}(p,y) \rightarrow \text{slaat}(p,y)]]$

“voor elke ezel geldt dat als Pedro hem temt, hij hem wel eens slaat”

(22) $\forall y[\text{ezel}(y) \rightarrow \forall x[\text{boer}(x) \wedge \text{tem}(x,y) \rightarrow \text{slaat}(x,y)]]$

“voor elke ezel geldt dat voor elke boer die hem temt geldt dat hij hem wel eens slaat”

Deze omkeringsproblematiek, die ongetwijfeld het gevolg is van de al dan niet verborgen implicatieve operator (\rightarrow), is typisch voor de ezelsinnen.

Er zijn verschillende semantische theorieën die een oplossing nastreven voor het probleem van de gespreks- en ezelanaforen. Het voert te ver om ze binnen het bestek van dit artikel te behandelen, te meer omdat de vraag waar het mij om gaat, eenvoudiger is: is het bijzondere gebruik van *d(i)egene* te beschouwen als een ezelconstructie? Ik zal dus volstaan met een beknopte karakteristiek van de relevante theorieën.

Er zijn in de literatuur ruwweg drie manieren om gespreks- en ezelanaforen te behandelen:

- De anafoor heeft een aparte semantiek, die referentie naar een universeel gequantificeerde expressie onmogelijk maakt (*E-type anaphor*);
- Verwijzing is in het algemeen mogelijk, maar de universeel gequantificeerde expressie wordt op een zodanige manier in het gesprek geïntroduceerd dat verwijzing van buiten de zin onmogelijk is (*Discourse Representation Theory*);
- De existentieel gequantificeerde expressie wordt op een zodanige manier in het gesprek geïntroduceerd dat verwijzing van buiten de zin wél mogelijk is (*Dynamic Binding*).

Geen van de benaderingswijzen is zonder problemen, maar geen van de drie kan ook op onafhankelijke gronden weerlegd worden. Voor een samenvatting van de discussie, zie De Swart (1998).

Voor de argumentatie in dit artikel zijn alleen de kenmerken van de ezelsinnen van belang. Dat zijn de volgende:

- De anafoor verwijst naar een existentieel gequantificeerde expressie in een implicatieve of bijvoeglijk ingebedde expressie;
- Als inquantificatie wordt gebruikt om de anafoor te binden aan de existentiële quantor, moet de quantor universeel geïnterpreteerd worden.

De vraag is nu: is *d(i)egene* een ezelanafoor? Deze vraag zal ik als volgt beantwoorden: allereerst zal ik betogen dat de traditionele constructie met *d(i)egene* bij voorkeur geïnterpreteerd wordt als een definiete descriptie met conditionele betekenis. Deze interpretatie valt samen met die van de ezelconstructie. Na een korte analyse van de *d(i)egene*-constructie met voorzetselbepaling, die als taalverandering minimaal zal blijken te zijn, zal ik aannemelijk maken dat de semantiek van het zelfstandige *d(i)egene* eveneens aan alle kenmerken van de ezelconstructie voldoet. Daaruit volgt de conclusie dat het zelfstandige *d(i)egene* een ezelanafoor is.

• 3 Het traditionele *d(i)egene*

Bij het bepalingaankondigende gebruik van *d(i)egene* is een vervolg in de vorm van een bijvoeglijke bijzin (met betrekkelijk voornaamwoord) verplicht:

(23) *Degene die gisteren heeft gebeld*, hangt nu weer aan de telefoon.

Hoe moeten we deze zin in een predikaatlogische formule beschrijven? Een klassieke definiete descriptie levert het volgende op:

(24) $\exists x [gisterenbelde(x) \wedge \forall y [gisterenbelde(y) \rightarrow x=y] \wedge hangtaantelefoon(x)]$
“er is precies één persoon die gisteren heeft gebeld en die nu weer aan de telefoon hangt”

Deze Russeliaanse manier om in een predikaatlogische formule uit te drukken dat er precies één individu is dat aan de definiete descriptie voldoet, maakt gebruik van een combinatie van existentiële en universele quantificatie: met existentiële quantificatie wordt het bestaan van tenminste één geschikt individu uitgesproken, en door universele quantificatie wordt het bestaan van andere geschikte individuen uitgesloten (of meer precies: gelijkgesteld aan het reeds genoemde individu).

De definiete descriptie impliceert⁵ dus het bestaan van precies één referent. Toch kunnen definiete descripties vaak in conditionele zin begrepen worden. Dat is met name het geval bij descripties die het gevolg zijn van een bepaalde ontwikkeling, in niet-verleden tijd gebruikt:

(25) *De winnaar* krijgt een prijs.

(26) Voor *de ontdekker van een schonere verbrandingsmotor* is een gouden toekomst weggelegd.

(27) De voorzitter bedankte alvast *de eventuele vrijwilligers*.

In geen van deze zinnen wordt het bestaan van een winnaar, een ontdekker of een vrijwilliger uitgesproken (extra toevoegingen als *eventuele* versterken deze interpretatie), hetgeen in een verledentijdvariant (bv. *De winnaar kreeg een prijs*) wel het geval is. Deze gevallen doen denken aan soortgelijke observaties met betrekking tot verschillende interpreta-

5 Of, volgens Strawson, *vooronderstelt*.

ties van zelfstandig naamwoordgroepen in onder andere Carlson (1977) en Verkuyl (1993):⁶

- (28) *De koekoek* legt zijn eieren in het nest van andere vogels.
- (29) *Deze vogel* komt hier elk jaar.
- (30) *Die kat* verkoopt al jaren erg goed.

In geen van deze zinnen gaat het om een uniek individu die eieren legt, ieder jaar terugkomt, of al jaren goed verkoopt. Carlson merkt op dat zelfstandig naamwoordgroepen onder invloed van het predikaat van de zin op verschillende niveaus te interpreteren zijn: als verwijzing naar een referent in een gebeurtenis (*stage level*), als een verwijzing naar een referent die een abstractie vormt over een reeks gebeurtenissen (*individual level*) en als een verwijzing naar een referent die een abstractie vormt over een reeks individuen (*kind level*). In de analyse van Verkuyl (1993) is de variatie in interpretatie een gevolg van het samenspel tussen het temporele aspect van de zin en de verzamelingstheoretische eigenschappen van de definitie descriptie zelf.

De zinnen (25)-(27) zijn echter bijzonder, en verschillend van de bekende voorbeelden, omdat het definitie descripties betreft die alle te parafraseren zijn als een *d(i)egene*-constructie:

- (31) Degene die wint krijgt een prijs.
- (32) Voor degene die een schonere verbrandingsmotor ontdekt is een gouden toekomst weggelegd.
- (33) De voorzitter bedankte alvast degenen die vrijwilliger zouden worden.

Deze parafrase kan niet bij andere definitie descripties gemaakt worden:

- (34) * Degene die de koekoek is, legt zijn eieren in het nest van andere vogels.
- (35) * Degene die deze vogel is, komt hier elk jaar.
- (36) * Degene die die kat is, verkoopt al jaren erg goed.

Voorzover ik zie, gaat het in de voorbeelden (25)-(27) om definitie descripties die in de terminologie van Carlson op gebeurtenis-niveau (*stage level*) interpreteerbaar zijn. Het betreft steeds referenten die gekoppeld zijn aan een gebeurtenis (*winnen, ontdekken, vrijwilliger worden*). Als zo'n descriptie gecombineerd wordt met een quantificatie over tijd met een conditionele betekenis (een hypothetisch moment), dan resulteert de genoemde interpretatie.

Voor de semantische parafrase van deze gevallen voldoet de klassieke vertaling van de definitie descriptie niet: immers, die stelt dat er precies één individu⁷ bestaat. Beter is een parafrase in een conditionele constructie:

6 De definitie descripties in deze voorbeelden doen ook denken aan zogeheten Free Choice Anaphors (zoals *wie dan ook*), die verwijzen naar een willekeurige keuze uit de beschikbare referenten. Free Choice Anaphors zijn echter altijd indefinit, en ze initiëren zelf de vrije keuze. In deze voorbeelden wordt de keuze van de referent mijns inziens bepaald door de quantificatie over tijd, die buiten de definitie descriptie om plaatsvindt.

7 Dat kan natuurlijk ook een meervoudig individu zijn in geval van een meervoudig predikaat.

- (37) Als er iemand wint, krijgt deze een prijs.
 (38) Als er iemand een schonere verbrandingsmotor ontdekt, dan is voor deze persoon een gouden toekomst weggelegd.
 (39) Als er mensen vrijwilliger worden, bedankt de voorzitter ze alvast.

De predikaatlogische formules voor deze parafrases laten zien dat er precies dezelfde bindingsproblemen optreden als bij de ezelzinnen. Ik neem zin (37) als voorbeeld. De andere zinnen gaan analoog:

- (40) $[[\exists x [\text{wint}(x)]] \rightarrow \text{krijgteenprijs}(x)]^8$
“als er een persoon x is die wint dan krijgt x een prijs”

In deze formule kan de tweede variabele x niet gebonden worden door de existentiële quantor. Dus moet hij ingequantificeerd worden. In dat geval krijgen we de verkeerde betekenis:

- (41) $\exists x [\text{wint}(x) \rightarrow \text{krijgteenprijs}(x)]$
“er is een persoon x zodanig dat als hij wint, hij een prijs krijgt”

Nu wordt weer de existentie van ten minste één persoon geïmpliceerd die een prijs krijgt als hij wint. De correcte semantiek voor zin (37), waarin het bestaan van een referent in het midden wordt gelaten, wordt pas opgeleverd bij introductie van de universele quantor:

- (42) $\forall x [\text{wint}(x) \rightarrow \text{krijgteenprijs}(x)]$
“voor elke persoon x geldt dat als hij wint, hij een prijs krijgt”

Bovenstaande redenering laat zien, dat het traditionele gebruik van *d(i)egene* als bepaling-aankondigend voornaamwoord een constructie betreft die geïnterpreteerd kan worden als een ezelzin. Blijkbaar wordt in sommige gevallen de bijvoeglijke bijzin als een implicatie met ingebedde existentiële quantor opgevat. Het kataforische gebruik is dus op het niveau van de semantiek maar schijn.

In welke gevallen treedt deze semantiek op? Het lijkt erop dat quantificatie over tijd een rol speelt. Zie daarvoor de volgende zinnen:

- (43) Welkom bij onze kattentoonstelling. Alle bezoekers zullen worden gecontroleerd. Degene die een hond bij zich heeft zal worden verwijderd.
 (44) De kattentoonstelling was een groot succes. Alle bezoekers werden gecontroleerd. Degene die een hond bij zich had, werd verwijderd.

In geen van deze zinnen is geïmpliceerd dat precies één bezoeker een hond bij zich heeft (of had). De zin quantificeert over een aantal controlemomenten waarbij telkens geldt: als iemand een hond bij zich heeft, wordt deze bezoeker verwijderd.

8 Ik beschouw het gezegde inclusief lijdend voorwerp gemakshalve als een intransitief predikaat. In een compositionele semantiek is dat geen probleem.

Hoe de analyse van dit verschijnsel ook mag zijn, één ding is duidelijk: de traditionele *d(i)egene*-constructie geeft in sommige gevallen zeker aanleiding tot een interpretatie die onder de ezelzinnen gerekend moet worden. Deze conclusie mag mijns inziens nog een stapje verder doorgetrokken worden: de *d(i)egene*-constructie is de *meest geschikte* definiëte descriptie voor het uitdrukken van ezelzinnen. Immers, definiëte descripties met zelfstandig naamwoord moeten aan extra condities voldoen, willen ze als ezelconstructies worden opgevat: het zelfstandig naamwoord moet een nominalisatie zijn of voorzien worden van extra bepalingen zoals *eventuele*. De *d(i)egene*-constructie, waarin het predikaat in een eigen bijzin is verwoord, biedt precies de voorwaarden die voor een conditionele interpretatie nodig zijn: het predikaat kan gemakkelijk opgevat worden als het gevolg van een ontwikkeling of gebeurtenis.

● **4 *D(i)egene* met voorzetselbepaling**

Hoe zit het dan met de eerste uitbreiding op de gebruiksmogelijkheden van *d(i)egene*, het gebruik met voorzetselbepaling in plaats van bijvoeglijke bijzin? De Boer signaleert in zijn materiaal slechts 2 soorten: de voorzetselbepaling met *met*, en de plaatsbepaling (met *voor*, *onder* en *op*). Waarom juist deze twee? Waarom geen predikatieve voorzetselbepalingen of functionele bepalingen als:

- (45) * Ik was degene in de war.
- (46) * Jan is een zoon van Karel en Piet is degene van Frans.

Zowel de *met*-constructie als locatieve voorzetselbepalingen hebben speciale eigenschappen. De zogeheten absolute *met*-constructie is sententieel van karakter (vgl. Van Riemsdijk 1977, Klein 1983, Beukema & Hoekstra 1983). De Boer geeft weliswaar alleen voorbeelden met slechts één complement achter *met*, maar de volgende zinnen lijken me volstrekt acceptabel:

- (47) Ik ben degene *met een Volkskrant onder zijn arm*.
- (48) Wil degene *met een hond bij zich* de zaal verlaten?

Ik ga er dus gemakshalve van uit dat alle voorbeelden van *d(i)egene* met *met* de absolute *met*-constructie betreffen.⁹ Dat deze constructie sententieel zou zijn, is in het verleden onder andere beargumenteerd door erop te wijzen dat typische zinsbepalingen kunnen worden toegevoegd, hetgeen in andere voorzetselgroepen niet mogelijk is:

- (49) Jan is degene met vermoedelijk een Volkskrant onder zijn arm.
- (50) * Jan is de zoon van vermoedelijk Karel.

9 Voorzetselgroepen met niet-absoluut *met* zijn, behalve de voorzetselvoorwerpen, die bepalingen waarbij *met* de betekenis *samen met* heeft. Deze lijken niet combineerbaar met *d(i)egene*:

- (i) Degene die met zijn vrouw komt moet dat van te voren even melden.
- (ii) * Degene met zijn vrouw moet dat van te voren even melden.

De andere voorzetselconstructie die na *d(i)egene* optreedt is die met voorzetsels die een locatieve betekenis hebben, als in:

(51) Alleen degene naast me kon ons horen praten.

Locatieve voorzetselgroepen zijn in de literatuur onderwerp van discussie geweest in relatie tot de anaforetheorie. Opgemerkt is daarbij dat juist locatieve voorzetselgroepen relevante domeinen vormen in de interpretatie van anaforen, hetgeen tot uitdrukking komt in de mogelijkheid om de anafoor *zich* te bevatten:

(52) Naast $zich_i$ zag Jan_i een slang.

(53) * Volgens $zich_i$ zag Jan_i een slang.

De overeenkomst tussen *met*-bepalingen en locatieve voorzetselgroepen lijkt hem dus te zitten in het sententiële karakter. Dat maakt de linguïstische afstand tussen de traditionele *d(i)egene*-constructie met bijvoeglijke bijzin en juist deze voorzetselgroepen opeens een stuk kleiner.

Doordat de *d(i)egene*-constructie met voorzetselgroep zich lijkt te beperken tot die gevallen waarin de voorzetselgroep een sententieel karakter draagt, blijven natuurlijk de mogelijkheden tot ezelinterpretatie gehandhaafd. Dat is duidelijk te zien in het volgende voorbeeld:

(54) En de sterkste is degene met wapens. (= De Boer 14b)

De betekenis van deze zin is niet dat er uitgesproken wordt dat er precies één persoon (of groep) is die wapens bezit en dat deze de sterkste is. Veeleer betreft het een conditionele uitspraak dat telkens in een hypothetische situatie bekeken kan worden of iemand wapens heeft en zo ja, dan is deze de sterkste. Of, met andere woorden:

(55) *“in elke situatie geldt: als iemand wapens heeft dan is die de sterkste”*

Dat maakt de taalverandering in kwestie minimaal: de traditionele *d(i)egene*-constructie met sententiële nabepaling wordt uitgebreid tot een constructie met voorzetselbepaling met sententieel karakter.

● 5 Het zelfstandige (anaforische) *d(i)egene*

Na de bespreking van de *d(i)egene*-constructie met voorzetselbepaling, die dus slechts een minimale uitbreiding vormt op de gebruiksmogelijkheden van het traditionele *d(i)egene*, komen we dan eindelijk toe aan de kern van dit artikel: de constructie met zelfstandig, anaforisch *d(i)egene*. Wat is dat voor een constructie? Kan het nieuwe *d(i)egene* in dezelfde gevallen gebruikt worden als *hij* of *zij*? Met andere woorden, is *d(i)egene* een gewone vrije anafoor, of zijn de gebruiksmogelijkheden beperkter?

Allereerst moeten we vaststellen dat het anaforische *d(i)egene* zowel zinsintern als zinsextern kan verwijzen, maar dat verwijzing naar de buitentalige context zeldzaam, zo niet onmogelijk is.¹⁰ De Boer spreekt van *tekstuele deixis*, maar ik zou hier liever de term *anafoor* of *gespreksanafoor* gebruiken. Van letterlijk *aanwijzen* lijkt me geen sprake, het gaat om *verwijzen*.

In alle voorbeelden verwijst *d(i)egene* verder naar een existentieel gequantificeerd antecedent: het meest frequent *iemand*, maar ook *een student, een heel oud persoon, een en dezelfde figuur, mensen, wie dat programma bedacht heeft*. Substitutie met een definiete descriptie of een universeel gequantificeerd antecedent lijkt onmogelijk:

- (56) Er heeft een passagier aan de noodrem getrokken. Wil diegene zich melden? (cf De Boer voorbeeld 22)
- (57) * Deze passagier heeft aan de noodrem getrokken. Wil diegene zich melden?
- (58) * Elke passagier in dit rijtuig heeft aan de noodrem getrokken. Wil diegene zich melden?

De Boer geeft één problematisch voorbeeld:

- (59) Iedereen verdient respect. Dan kan je later nog wel zien of diegene dat respect verdient of niet. (= De Boer voorbeeld 18)

Het antecedent van *diegene* lijkt hier *iedereen*. Afgezien van het uitzonderlijke karakter van dit voorbeeld moet opgemerkt worden dat invoeging van een normale gespreksanafoor hier ook mogelijk lijkt:

- (60) Iedereen verdient respect. Dan kan je later nog wel zien of hij dat respect verdient of niet.

Dat zou betekenen dat met dit tegenvoorbeeld meteen de hele stelling is onderuitgehaald dat gespreksanaforen niet naar universeel gequantificeerde expressies kunnen verwijzen. Ik neem aan dat dat niet het geval is, en dat de sleutel tot deze constructie ligt in de conditionele quantificatie over de tijd die door de hoofdzin *Dan kan je later nog wel zien* geïntroduceerd wordt. Het voegwoord *dan* wijst al op een voorafgaand impliciet *als*, en de bepaling *later* selecteert een tijdstip. In een parafraze:

- (61) Iedereen verdient respect. Dan kan je later (*dwz. als je iemand respect hebt betoond*), nog wel zien of hij/diegene dat respect verdient of niet.

Het antecedent van de anafoor is dan niet de universeel gequantificeerde expressie, maar de existentieel gequantificeerde expressie *iemand* in het tijdmoment dat geselecteerd wordt in de quantificatie over tijd.

10 De voorbeelden die De Boer geeft zijn ofwel geconstrueerd (voorbeeld 4), of er lijkt toch "impliciet [...] een hypothetische zin aanwezig" (voetnoot 15), of een "verborgen antecedent" (voorbeeld 16). Het relevante punt lijkt me dat het antecedent in het semantische domein aanwezig moet zijn, dat opgebouwd is in het gesprek. Verwijzing naar een fysiek antecedent in de buitentalige context is onmogelijk.

Daarmee is voldaan aan één van de kenmerken van de ezelsconstructie: het antecedent is altijd een existentieel gequantificeerde expressie. Maar hoe zit het met de conditionele interpretatie? Zit die gequantificeerde expressie altijd opgesloten in een conditie, of een hypothetische situatie? Dat lijkt aanvankelijk niet houdbaar. De Boers eerste voorbeeld is al een tegenvoorbeeld:

- (62) Docent: Ik heb hier een student die er niet zeker van is of al zijn cijfers wel geregistreerd staan.
 Secretaresse: Dan moet degene maar even langs komen.

Degene verwijst wel naar het existentieel gequantificeerde *een student*, maar er is geen sprake van een conditionele constructie. Toch lijkt me dat bij nader inzien wel degelijk het geval. De secretaresse begint haar uiting namelijk met *dan*. Dat kan niet anders begrepen worden dan met een voorafgaand *als*. De volledige parafrase, inclusief impliciete constructie lijkt me dan ook:

- (63) Secretaresse: Als je daar inderdaad zo'n student hebt, dan moet diegene maar even langskomen.

De secretaresse antwoordt op het door de docent gegeven feit met een implicatieve uitspraak, waaruit de docent de conclusie dient te trekken. Maar dat betekent dat het antecedent van *degene* niet de door de docent geuite expressie *een student* is, maar de herhaling daarvan in het eerste deel van de implicatie.

Al zijn constructies met expliciete en impliciete conditionele structuur sterk in de meerderheid, er blijven toch een aantal voorbeelden over waar een conditionele interpretatie geforceerd is:

- (64) Er is iemand met een hond in de zaal. Wil diegene de zaal verlaten? (= De Boer voorbeeld 22)
 (65) Sommige mensen hebben nog geen kaartje. Willen diegenen even buiten wachten? (= De Boer voorbeeld 22)
 (66) Er heeft iemand aan de noodrem getrokken; wil diegene zich melden? (= De Boer voorbeeld 22)

Opgemerkt moet worden dat al deze zinnen stammen uit de grammatica van Fontein en Pescher-Ter Meer (1985), maar ze hebben zeker een authentieke klank. Het zou kunnen zijn dat in de beleefdheidsformule het in de vorige zin gestelde voorzichtigheidshalve ter discussie wordt gesteld, zodat bijvoorbeeld zin (64) als volgt begrepen moeten worden:

- (67) ...Als dat zo is (en er is inderdaad *iemand* met een hond in de zaal), wil diegene dan de zaal verlaten?

In dat geval is het antecedent van *diegene* niet het *iemand* uit de voorgaande zin, maar het *iemand* uit het impliciete conditionele voorbehoud. Ik geef toe dat een dergelijke interpretatie de grenzen van het aannemelijke nadert en ik ben dus bereid om de voorbeelden als problematisch te erkennen. Niettemin wil ik ondanks deze schaarse tegenvoorbeelden de voorzichtige conclusie handhaven dat het zelfstandige anaforische *d(i)egene* met name optreedt in de ezelconstructie. Deze conclusie wordt mijns inziens niet alleen gestaafd door de feiten, maar ook door de theoretische redenering die ik in de volgende paragraaf uiteen ga zetten.

● 6 De taalverandering

In het licht van de boven gesuggereerde analyse kan de door De Boer gesignaleerde taalverandering als volgt gereconstrueerd worden.¹¹

De traditionele *d(i)egene*-constructie is semantisch een definiëte descriptie. Daarin wordt de sententiële nabepaling gebonden door de existentiële quantor in de Russeliaanse uitwerking van die definiëte descriptie. Bij quantificatie over tijd wordt de definiëte descriptie begrepen als een existentiële quantor in een conditionele structuur, met een ezelanafoor in de matrixzin.

De eerste uitbreiding van de *d(i)egene*-constructie (die overigens niet sociologisch verklaard kan worden met een beroep op feministische motieven) betreft alleen een syntactische: naast sententiële nabepalingen zijn ook voorzetselgroepen toegestaan. Deze blijven echter beperkt tot voorzetselgroepen met een sententieel karakter (de absolute *met*-constructie en locatieve voorzetselgroepen).

De tweede uitbreiding betreft de mogelijkheid om *d(i)egene* te gebruiken als een anafoor die verwijst naar een existentieel gequantificeerd antecedent in een conditionele structuur. Deze structuren vormen precies de parafrases van de traditionele gebruikswijze van *d(i)egene* als ezelanafoor. Daarmee is ook deze uitbreiding louter syntactisch van aard. De semantiek van het nieuwe *d(i)egene* zat al inbegrepen in het oude.

Wat heeft deze verandering geïnitieerd? Dat is moeilijk te zeggen. Overbelasting van *die*? Onderbelasting van *d(i)egene*? De geslachtloosheid van *d(i)egene*? In elk geval is elke hypothese daarover moeilijk te falsifiëren. Relevant in het licht van de vraagstelling in dit artikel is in elk geval dat de taalverandering een syntactische explicitering is van een semantische constructie die al bestond, en die door hetzelfde woord werd uitgedrukt: de ezelanafoor *d(i)egene*.

11 Ik ga hier voorbij aan kwesties als de uitbreiding tot niet-personen, het verschil tussen *degene* en *diegene*, en spellingkwesties. Deze hebben in elk geval geen syntactische component.

● Bibliografie

- Beukema, Frits & Teun Hoekstra (1983).** *Met met PRO of met zonder PRO. De Nieuwe Taalgids* 76, 532-548.
- Boer, Minne G. de (2001).** Anaforsch *degene. Nederlandse Taalkunde* 6, 290-305.
- Carlson, Greg N. (1977).** *Reference to kinds in English*. Bloomington, Indiana: Indiana University Linguistics Club.
- Coppen, Peter-Arno (2000).** Als iemand deze fout maakt dan is diegene een ezel. Linguïstisch Miniatuurtje LXVIII, *Neder-L, elektronisch tijdschrift voor de Neerlandistiek*, <<http://baserv.uci.kun.nl/~salemans/bulletin/2000/07/000711.html>>.
- Dowty, D.R., R.E. Wall & S. Peters (1981).** *Introduction to Montague Semantics*. Dordrecht/Boston/London: Reidel Publishing Company.
- Fontein, A.M. en A. Pescher-Ter Meer (1985).** *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Geach, P. (1962).** *Reference and generality*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Klein, M. (1983).** Over de zgn. absolute *met*-constructie. *De Nieuwe Taalgids* 76, 151-164.
- Philippa, Marlies (1993).** Van woord tot woord: Diegene tevens knullen. *Onze Taal* 62, 300.
- Riemsdijk, Henk van (1977).** *A case study in syntactic markedness: the binding nature of prepositional phrases*. Dordrecht: Foris publishers.
- Swart, Henriëtte de (1998).** Three Approaches to Discourse and Donkey Anaphora. *Glott International* 3, 3-8.
- Verkuyl, Henk (1993).** *A Theory of Aspectuality. The Interaction between Temporal and Atemporal Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brill, Van Dale en de zinsontleding

L. VAN DRIEL*

Abstract

In 1860 the 3rd edition of W.G. Brill's *Nederlandsche spraakleer* (I) was published, "an excellent study book for teachers", according to a reviewer. Although parsing was a very important topic at about the middle of the century, Brill did not deal with it and prospective teachers could not learn any parsing from this book.

A study book for parsing based on Brill is to be compiled in 1861 by J.H. van Dale, the founder of the well-known dictionary.

This article is about Brill's ideas on syntax and the way Van Dale revises these for teaching. First we pay attention to Van Dale's linguistic publications, then we make a survey of Brill's ideas. Next we look into the way Van Dale made Brill's grammar, based on parts of speech, suitable for parsing. Finally we situate the matter within the history of Dutch linguistics viz. the tradition of school grammar. From this we conclude that Van Dale's *Zinsontleding* has to a considerable extent set the model of traditional school grammar.

● I Inleiding

Als in 1853 de jonge huisonderwijzer van Sluis, J.H. van Dale, in *De Navorscher* vragen over de tussen-*n* in samenstellingen beantwoordt, verwijst hij instemmend naar de *Hollandsche Spraakleer* (1846) van dr. W.G. Brill. Daarbij blijft het niet: hij rondt zijn bijdrage af met een raad en een wens: "Wij raden ieder aan het werk van Dr. Brill te raadplegen, terwijl wij eindigen met den wensch dat weldra een onzer taalgeleerden de hand aan het werk moge slaan ter opzettelijke bearbeiding van dit onderwerp, waardoor hij vele onderwijzers en ook mij verpligten zal" (*De Navorscher* II (1853), 282). Van een bewerking voor onderwijzers kwam het niet.¹ Brills spraakleer werd echter ook zonder bewerking "het lievelingsboek der onderwijzers", zoals A.M. Kollewijn Nz. in *De Taalgids* (1864:140) opmerkte en ook buiten de onderwijswereld werd zijn spraakkunstig werk de *ANS* van de tweede helft van de negentiende eeuw.

Acht jaar later, in 1861, wijdt de Leidse hoofdonderwijzer J.A. van Dijk in *De Taalgids* een uitvoerige bespreking aan de derde uitgave van W.G. Brills *Nederlandsche spraakleer* (I,

* Docent Nederlandse taalkunde, Hogeschool Rotterdam. email: ldriel@mail.hzeeland.nl

1 Hoewel Brill zelf voor een weinig interessante schooluitgave zorgde: *Nederlandsche spraakleer, ten gebruike bij het onderwijs in de lagere scholen* (Leyden: E.J. Brill), waarvan drie uitgaven verschenen 1853, 1861, 1864. Deze schoolspraakleer bevat geen zinsontleding, maar is een normatieve vormleer.

1860). Hij vindt het een verblijdend teken dat deze doorwrochte spraakleer binnen een twaalfal jaren voor de derde maal het licht ziet. Uit een opsomming moet “de rijkdom der behandelde stof” blijken en de recensent noemt het werk een uitnemend leerboek voor onderwijzers. Zij moeten immers sinds enkele jaren voldoen aan een uitgebreid lesprogramma voor taalkunde. Onder meer eist de wetgever op de examens “eene grondige kennis van de rededeelen, hunne vorming en vormverandering; bedrevenheid in het taal- en redekundig ontleden”. Voor het grootste deel van het programma kan de kandidaat-onderwijzer volstaan met Brill. Op twee terreinen staat hij helaas met zijn Brill in de kou: op het terrein van de spelling en op het gebied van het redekundig ontleden. Voor de spelling konden de schoolmeesters gebruik maken van het leerboek van L.A. te Winkel, aldus Van Dijk, maar hoe die moeilijke zinsontleding leren? Aan de vraag naar een leerboek voor de zinsontleding op basis van Brill zal geen echte taalgeleerde voldoen; nog in 1861 zal dit worden samengesteld door J.H. van Dale zelf.

Dit artikel gaat over de syntactische opvattingen van Brill en de manier waarop Van Dale Brills stof bewerkt voor het onderwijs. In eerste instantie besteden we aandacht aan de taalkundige publicaties van Van Dale (§ 2) en die van Brill (§ 3), vervolgens brengen we Brills zinsleer in kaart (§ 4 en 5), waarna we onderzoeken hoe Van Dale van Brills syntaxis een leerboek voor de zinsontleding heeft kunnen maken (§ 6-9). Ten slotte willen we (in § 10) een en ander situeren binnen de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, met name de schoolgrammaticale traditie. Daarbij zal blijken dat Van Dale enkele bijzondere stappen gezet heeft op weg naar de voltooiing van het model van de traditionele (school)grammatica. Vanuit dat perspectief beschouwd zullen we vaststellen dat “het geval Brill - Van Dale” een belangwekkende evolutie in de negentiende-eeuwse grammatica illustreert: de ontwikkeling van de traditionele grammatica (aanvankelijk vrijwel uitsluitend woordsoortleer) in de richting van het nu bekende systeem van twee begrippenapparaten (zinsdelen en woordsoorten). Tevens gaat daarmee een verandering gepaard van het begrip ‘syntaxis’. In Brills spraakkunst wordt de syntaxis opgevat als ‘woordverbinding’. Onder invloed van handleidingen voor de zinsontleding zoals die van Van Dale wordt de klassieke syntaxis ‘zinsleer’.

● 2 J.H. van Dale

Johan Hendrik van Dale (15 febr. 1828 - 19 mei 1872), die in het voorjaar van 1854 tot hoofdonderwijzer van de openbare school van Sluis benoemd werd, is vooral bekend door een woordenboek dat zijn naam tot soortnaam maakte. De hedendaagse situatie (dankzij het commerciële succes van een uitgeverij) doet licht vergeten wat Van Dale zelf deed: hij bewerkte een *bestaand* woordenboek. Bij de bewerking heeft hij hulp gehad en het woordenboek was bij zijn dood niet voltooid.² Bovendien ging Van Dale pas na 1867 aan dat

2 Voor het lexicografisch onderzoek naar de eerste bewerking: Van Sterkenburg (1983:17-23, 51-53). Johannes Manhave (1850-1927) was kwekeling bij Van Dale, werkte sinds 1869 “als rechterhand” mee aan de bewerking van de kopij; na Van Dales dood voltooide hij het werk en bovendien verzorgde hij de 3^e uitgave (1884). Ook stelde hij kleine woordenboekjes samen. In 1874 verbond hij zich als corrector aan *Het Vaderland* te Den Haag.

woordenboek werken, terwijl hij sinds 1844 gediplomeerd onderwijzer was. Voordat hij aan de bewerking van dat woordenboek begon, had hij ook als gemeentearchivaris een lange carrière achter zich.³ Door het archiefwerk had hij een behoorlijke kennis gekregen van het ambtelijke Middelnederlands. In allerlei tijdschriften (*De Navorscher*, *De Taalgids*, de *Taal- en Letterbode*) publiceerde hij kleine taalkundige artikelen. Van Dale schreef behalve dit alles ook schoolboekjes voor verschillende vakken en hij stelde een spellinggids samen. Voor dit artikel concentreren we ons op zijn bijdragen aan de schoolgrammatica en wel in het bijzonder zijn leerboeken voor de zinsontleding.

Van 1861 af publiceert Van Dale bij drukker Van Nooten in Schoonhoven – het zal zijn vertrouwde uitgever worden – voor de geschiedenis van het onderwijs in de talen en ook voor de geschiedenis van de taalkunde interessante schoolboeken. De bibliografische situatie is wat ingewikkeld en daarover eerst enkele opmerkingen.⁴ Bij Van Dale hebben we met betrekking tot de Nederlandse spraakkunst c.q. de redekundige ontleding te maken met enkele reeksen. Zo verschijnt in 1861 – Van Dale is dan 33 jaar – het eerste stukje van de *Zinsontleding*, met als ondertitel *Leerboekje voor de volksschool*. Het boekje telt 88 bladzijden en staat vol met oefenstof, zodat de grammaticale beschouwingen niet veel meer dan een derde van de tekst uitmaken. In 1863 volgde het tweede stukje van deze *Zinsontleding* met dezelfde ondertitel, maar drie keer zo dik als het eerste deeltje. De afzet en de aard van de afnemers moeten bij de uitgever een lampje hebben doen branden: het derde stukje dat in 1864 verscheen, heette *Een leerboek voor onderwijzers en kweekelingen* en was daarmee niet meer bestemd voor de volksschool. Gezien de moeilijkheidsgraad zullen waarschijnlijk de eerste twee deeltjes van dat *Leerboekje voor de volksschool* per saldo evenmin door leerlingen van de lagere school gebruikt zijn. In ieder geval bleek bij deel drie de reeks met terugwerkende kracht bestemd voor aanstaande onderwijzers, ondermeesters en schoolhoofden. Deze gewijzigde titel werd bij de herdrukken van alle deeltjes (respectievelijk in 1865 en 1869) gehandhaafd.

Reeds in 1863 schonken Van Dale en zijn uitgever het onderwijsveld een kleine *Zinsontleding: een beknopt leerboekje voor de volksschool* in 52 bladzijden. Het lijkt erop dat het volgende aan de hand is geweest. De eerste twee deeltjes van de eerder genoemde reeks, uit 1861 en 1863, bleken te hoog gegrepen voor de basisschool en werden aangepast voor de onderwijzers. Een gemakkelijke, beknopte versie voor de volksschool moest nu de ontstane leemte vullen. Dat boekje bleef kennelijk lopen, want Van Dales onderwijs- en woordenboekassistent Jan Manhave moest in 1872 en 1875 nog zorgen voor respectievelijk een derde en een vierde druk.

Kennelijk kon de markt de driedelige *Zinsontleding* toch niet aan of de aanstaande onderwijzers konden die niet bevatten: Van Dale komt ook met een verkorte uitgave, eveneens onder de titel *Zinsontleding*. Dat verkorte werk is een *Handboek voor onderwijzers en leerlingen* volgens de ondertitel. Dit in 1868 verschenen boek is een ééndelige bewerking van de driedelige. Vooral de omvangrijke oefenstof is eruit verdwenen. Van Dale en

3 Strikt genomen werd hij pas op 2 oktober 1855 benoemd tot archivaris, maar uit zijn vroegste publicaties (sinds 1851) valt af te leiden dat hij toen in het archief reeds serieus werk verrichtte.

4 Dibbets (1977) heeft o.a. een bibliografische inventarisatie gemaakt van wat Van Dale in boekvorm publiceerde op het gebied van de Nederlandse spraakkunst. Op basis van de voorwoorden bij de verschillende uitgaven en steekproeven geeft hij ook de taalkundige voorbeelden van Van Dale.

zijn uitgever Van Nooten bewerken nog met een ander boekje het veld: vanaf 1863 verschijnt een *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* die een jaar later reeds herdrukt wordt en tot 1883 niet minder dan acht uitgaven kent, waarvan de laatste vier bezorgd worden door Manhave. In deze spraakkunst staat echter niets over zinsontleding en daarom laten we die (voorlopig) buiten beschouwing.

In de boekjes over zinsontleding heeft Van Dale precies aangegeven waar hij de stof voor zijn schoolboeken heeft gevonden: het is de spraakkunst van Brill die hij voor het onderwijs heeft bewerkt. Daarom eerst iets over Brill, zijn taalkundige opvattingen en zijn grammaticale werk.

● 3 W.G. Brill

Willem Gerard Brill (1811-1896) studeerde in zijn woonplaats Leiden eerst theologie. Na enkele proefpreken hakte hij de knoop door: bedienaar des woords werd hij niet. In Leiden zette hij zijn studie voort in de letteren, die hij met een dissertatie over een klassiek onderwerp afsloot. Korte tijd gaf hij les aan het stedelijk gymnasium. Van 1839 tot 1859 was hij leraar Nederlands, geschiedenis en moderne talen aan het gymnasium te Zutphen. Hij vertrok daar toen hij benoemd werd tot hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde en de vaderlandse geschiedenis te Utrecht. Een benoeming die tamelijk verrassend was.⁵ Tijdens zijn Zutphense jaren heeft Brill geweldig veel gepubliceerd. Voor alle moderne talen stelde hij grammatica's samen en in *De Gids* publiceerde hij vele wijsgerig getinte opstellen over figuren en onderwerpen uit de wereldliteratuur, eigenlijk ook over elk denkbaar onderwerp.

Brills taalopvattingen leren we kennen uit een brochure die hij liet verschijnen voordat het eerste deel van zijn driedelige spraakleer verscheen: *Over de taal als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hoogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken behoort* (1844). Hierin liet Brill zich voor zijn doen tamelijk theoretisch uit, geïnspireerd door Herders *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772).

De mens heeft de taal niet uitgevonden, noch is hem de taal rechtstreeks door God geschonken. Evenmin vormt het imiteren van natuurgeluiden of een emotionele ontlasting de oorsprong van de menselijke taal. Brill legt de oorsprong in het denken. In navolging van Herder ziet hij de mens als heerser der natuur. De mens neemt de schepping waar en wat hij waarneemt, neemt hij volgens zijn aard in overweging: dat is zijn denken waarmee hij een "gedachte-wezen", een begrip vormt. Met zijn adem geeft hij dat begrip een lichaam.

In 1846 kwam Brill met een omvangrijke spraakkunst op de markt: *Hollandsche Spraakleer*. Tijdens zijn werk op het Zutphens gymnasium had hij gemerkt dat er een goede, moderne schoolspraakleer ontbrak, "die kon gezegd worden in de hoogere scholen en in de handen van den leeraar van meer uitgebreide taalstudie een nuttig boek te wezen, eene Spraakleer, waarin de resultaten der taalvorsching van onze naburen in Duitschland,

5 Zie voor Brill als Utrechts hoogleraar in de letteren en de geschiedenis: Van Driel 1999.

met name van Jacob Grimm, waren opgenomen” (Brill 1846:vi).⁶ Als leidraad koos Brill daarbij een Duits voorbeeld: J.C.A. Heyse’s *Ausführliches Lehrbuch der deutschen Sprache* (1838). In hoeverre zijn boek een bewerking is, laten we buiten beschouwing.

Brill was bevriend met Matthias de Vries (1820-1892), een jonge classicus te Leiden. Toen Brill zijn spraakkunst samenstelde, legde hij de drukproeven eerst aan zijn jonge collega voor (Druyven 1982). Op deze wijze buigt de 20-jarige De Vries zich over de resultaten van de historische en vergelijkende taalwetenschap die Brill in zijn spraakkunst had verwerkt. Meer nog dan Brill zal echter De Vries als hoogleraar te Groningen en Leiden de vader worden van deze richting in de taalkunde in Nederland. Voor Brill was een historisch verantwoorde spraakkunst voldoende: de radicale systematiek van de historisch-vergelijkende taalkunde was hem vreemd. Brills historische benadering is voor dit artikel op zichzelf slechts in zoverre van belang dat zijn spraakkunst laat zien dat er voor hem geen scheiding is tussen een synchrone en een diachrone methode.

In 1849 publiceerde Brill een nieuwe, sterk verkorte uitgave van zijn spraakleer met als aanvulling bij de titel “ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs”. De uitgaven 1846 en 1849 bevatten klankleer en vormleer. Pas in 1852 voegde hij er een tweede deel met een syntaxis of leer van de volzin aan toe. Daarbij wijzigde hij ook de titel in *Nederlandsche spraakleer*. Uiteindelijk completeerde hij deze twee delen met een derde, een Stijlleer.⁷

Voor de zinsontleding van Van Dale moeten we ons richten op deel 2: *Leer van den volzin (syntaxis)*. De editie uit 1852 werd overigens door Brill grondig bewerkt voor de volgende uitgave (1863). Zo is met name het eerste deel over het wezen van de zin en de soorten van zinnen onherkenbaar gewijzigd. Het is wel duidelijk waar Brills bron lag voor deze bewerking: in de opstellen over logische analyse en syntaxis van L. A. te Winkel (1809-1868).⁸

● 4 Brills spraakleer

Theoretische aspecten stelt Brill in zijn spraakleer (1846) niet of slechts impliciet aan de orde. De opbouw van het werk is in grote mate gelijk aan die van een spraakkunst die sinds de Bataafse republiek als naslagwerk dienst deed, de *Nederduitsche spraakkunst* van Pieter Weiland (1805). De woordsoorten krijgen bij Brill de meeste aandacht: dezelfde tien woordsoorten die vandaag de dag in de schoolgrammatica worden onderscheiden. Veel ruimte wordt besteed aan verbuiging en vervoeging. Karakteristiek voor Brill is zijn semantische analyse van het gebruik van de diverse woordsoorten en de functie van buigingsuitgangen. Dit descriptief-analytisch geheel bevat een onvoorstelbare hoeveelheid fijnzinnige taalobservaties.

6 Het moderne van Brills spraakkunst zit in de invloed van de historische taalbeschouwing; vergelijk Druyven 1982.

7 De laatste uitgave van de drie delen verscheen respectievelijk: 4^e dr. dl. 1 (Klankleer etc) in 1871; 3^e dr. dl. 2 (Syntaxis) in 1881; 2^e dr. dl. 3 (Stijlleer) in 1880.

8 Op zijn beurt reageerde Te Winkel (vooral na 1858) op T. Roorda (1801-1874), *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal, tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*. Zie: Van Driel 1988:221-236.

Syntactische relaties beschrijft Brill op basis van de woordcategorieën. Daarbij legt hij de nadruk op het werkwoord. Het wezen van de taal manifesteert zich het duidelijkste in het werkwoord, aldus Brill (1861). Morfologische aspecten van woorden zijn volgens Brill geen uiterlijke vormaspecten maar manifestaties van de innerlijke kracht van een woord. De Indogermaanse talen hebben het stadium bereikt dat de wezenlijke kracht van de woordklassen gedemonstreerd wordt dankzij een rijk en welgevormd systeem van buiging en vervoeging.

Voor een goed begrip van Brills visie is door Bakker (1977:134) scherpzinnig gewezen op nog een belangrijk aspect: de gedachte dat een bepaald “idee” zich op verschillende wijzen en in verschillende graden manifesteert. In *Het regent is het* wel onderwerp, maar niet zo echt als *Piet* in *Piet is wijs*. Het “echte” woord noemt wat een bepaald ding, handeling of eigenschap is. Daarom zijn voornaamwoorden niet zulke echte woorden als naamwoorden (Brill 1857) – we zullen dit voorbeeld nog een paar keer tegenkomen. Bij veel omschrijvingen en indelingen gebruikt Brill dan ook de kwalificatie “eigenlijk” of variante formuleringen. Zo’n ordeningschema, kenmerkend voor veel taalkundig werk in de negentiende eeuw, doortrekt Brills spraakkunstig werk volledig (Van Driel 1988:214). Ook buiten Brills taalkundig werk, met name in zijn visie op de geschiedenis, komen we de gedachte dat een “idee” zich op diverse manier manifesteert tegen en deze opvatting geeft aan Brills wetenschappelijk werk in zekere zin coherentie (Van Driel 1999).

● 5 Brills syntaxis

Hoe is Brills syntaxis, die voor Van Dale het uitgangspunt was voor zijn leerboek over de zinsontleding, nu opgebouwd? De hoofdstructuur van “de leer van de volzin” bestaat uit drie hoofddelen. De eerste concentreert zich op “het wezen van de volzin”. Daarin wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de enkelvoudige zin, de samengestelde zin en aan elliptische zinnen. In het tweede hoofddeel staat de “woordvoeging” centraal: de regels die gelden voor het combineren van woorden tot groepen. Hier heeft Brill twee onderafdelingen. De eerste omvat een uiteenzetting van voor zijn visie centrale noties als regering, congruentie en samentrekking. De tweede onderafdeling behandelt de “woordschikking”, dat wil zeggen: woordvolgorde. Ten slotte is er een derde hoofddeel dat als onderwerp heeft de onderlinge betrekking der volzinnen, waarbij de nevenschikking en onderschikking behandeld wordt, en dat eindigt met een slotstuk over “zinstekens”: het gebruik van interpunctie bij samengestelde zinnen. Onder deze hoofdstructuur past Brill vervolgens een uiterst gedetailleerde indelingssystematiek toe, die overigens minder houvast biedt dan ze suggereert.⁹ We zullen nu eerst ingaan op Brills behandeling van de zin, vooral de enkelvoudige zin, uiteraard in het perspectief van Van Dales bewerking van deze stof tot een handleiding voor de zinsontleding.

Daarna wordt beknopt aandacht besteed aan de samengestelde zin, terwijl de elliptische zin en allerlei aspecten van samentrekking – hoe belangrijk ook voor Brills opvattingen – hier verder niet aan de orde komen.

⁹ De verschillende uitgaven van de syntaxis bezitten een identieke, doorlopende indeling in paragrafen, vandaar ook de verwijzing in paragrafen.

5.1. De zin

Een volzin definieert Brill als “een spraakvorm, die eene gedachte met al hare bestanddeelen uitdrukt”. Het is een definitie die ons in verband met Van Dale direct met een probleem confronteert. Brill heeft namelijk deze omschrijving in de volgende uitgave gewijzigd in: “een woord of een zamenstel van woorden, dat de gedachte uitdrukt, met haar onderwerp in verband” (1863, § 116). Van Dale heeft deze laatste omschrijving overgenomen. Omdat hij in 1860/1861 nog niet over die uitgave kon beschikken, moet hij die hebben uit de heruitgave van het eerste deel of van Brill zelf.¹⁰

Onder normale omstandigheden bestaat voor Brill de zin uit twee elementen: een woord dat een voorwerp representeert, het onderwerp, en dat wat van het onderwerp gezegd wordt. In zinnen met een gebiedende wijs kan het onderwerp onuitgedrukt blijven. Dan is kennelijk de aangesproken persoon het onderwerp van “de verlangde handeling” (1863). Ook bij onpersoonlijke werkwoorden is er een probleem. Brill lost dit in 1863 uitgebreider op dan in 1852: we zeggen *het regent* omdat zonder onderwerpsvorm de zin vragend opgevat zou kunnen worden. Omdat deze verwarring niet kan voorkomen in onpersoonlijke uitdrukkingen als *mij dorst* en *er wordt geloopt* kan daar het onderwerp achterwege blijven. Op grond hiervan zou wel *heden regent* een goede zin moeten zijn. Ter verklaring van de onmogelijkheid hiervan doet Brill een beroep op de taalontwikkeling: “men is het voornaamwoord *het* van lieverlede als een wezenlijk bestanddeel der onpersoonlijke werkwoorden, die een natuurverschijnsel uitdrukken, gaan aanmerken” (1863, § 117).¹¹

De beide elementen van een volzin kunnen met bepalingen uitgebreid worden. Zonder bepalingen heet een zin in de uitgave van 1852 “beknopte zin”; in 1863 gebruikt Brill daarvoor de term “onbepaalde volzin”. Bepaling moet hier opgevat worden als “beperking”: hoe meer bepalingen, hoe enger de inhoud van de zin. In verband met het gebruik van bepalingen hanteert Brill resp. de termen *uitgebreide zin* en *bepaalde zin*. Een zin heet samengesteld als zij bestaat uit meer dan één volzin, “die te zamen tot eene syntactische en logische eenheid zijn verbonden” (1852). Kennelijk zijn de termen “zin” en “volzin” hier niet verwisselbaar: een volzin moet voor Brill de notie “volledig” hebben.

Als voorbeeld van een samengestelde zin geeft Brill: *als zijn zoon een belangrijk werk bekommt, leest hij het met aandacht*, waarin twee volzinnen te onderscheiden zijn: *zijn zoon leest een belangrijk werk met aandacht* en *zijn zoon bekommt een belangrijk werk*. Het onderscheid tussen syntactische en logische eenheid laat zich aldus verstaan. De syntactische eenheid blijkt uit het feit dat de twee volzinnen met elkaar verbonden zijn. De logische eenheid blijkt uit het feit dat de twee door de volzinnen uitgedrukte gedachten op elkaar betrokken worden.

10 Voorbericht Van Dale 1861: “Bespeurt men hier of daar afwijkingen [van de tekst van Brill 1852], men beschouwe ze als zoovele verbeteringen, mij grootendeels door den Hoogleraar zelve aan de hand gedaan”. Van Dijk 1861 begrijpt overigens de zinsdefinitie niet. De oudere definitie verheldert de nieuwe: in 1863 behoeven niet alle elementen van een gedachte, in casu het onderwerp, in de zin aanwezig te zijn.

11 Hier en elders is ten behoeve van de interpretatie van Brills tekst niet volstaan met de uitgave van 1852, die Van Dale heeft gebruikt, maar is ook die van 1863 en later in de beschouwing betrokken.

Na deze algemene opmerkingen over de volzin en een indeling van zinnen, bespreekt Brill de vorm waarin de bestanddelen van de zin zich voordoen. Dit is typerend voor Brills benadering van de syntaxis. Hier immers laat Brill zien dat achter een zin een (voor hem) ideaal geformuleerd logisch oordeel schuilgaat: een gedachte die idealiter uitgedrukt wordt als een koppeling van een substantief als naam voor een voorwerp met datgene wat erover gezegd wordt. Indien de zin deze ideale vorm niet heeft, staat het ordeningsmodel onder druk. Om die reden komt Brill ook hier tot de conclusie dat er formeel-grammatische subjecten zijn terwijl dan het échte subject in het predicaat is begrepen, zoals in uitdrukkingen als *er is sneeuw, warmte is er, er is gekraak*. In andere gevallen zijn de voor-naamwoorden *het, dit* en *dat* “werkelijke subjecten” (een term die in de uitgave van 1863 ter afwisseling van “wezenlijke subjecten” gebruikt wordt), omdat zij een “gedachten zin” vervangen. Zo moeten we *het is mijn vader* interpreteren als “hetgeen gij waarneemt, is mijn vader”. Op basis van deze interpretatie komt Brill tot de conclusie dat in *hij is het* niet *het*, maar *hij* het predicaat vormt. Subtiel maakt hij in een aantekening een interpretatieverschil tussen *er is vrede* (in zijn woorden “een existentiale zin” met de betekenis “vrede heerst”) en *het is vrede* (een predicaatszin: “wat wij hebben, is vrede”). Van Dale zal dit tot in details overnemen.

Het predicaat wordt primair uitgedrukt door een werkwoord, hetzij in eenvoudige vorm, hetzij in samengestelde vorm, dat wil zeggen met bepalingen. Een reflexief werkwoord maakt van een enkelvoudige zin geen samengestelde *volzin*, “want met het voornw., dat aan zulke werkwoorden in objectsvorm wordt toegevoegd, geeft het werkwoord, in meerdere of mindere mate, een subjectieve werking te kennen” (1852:10). Ook wanneer het werkwoord uitgebreid wordt met modale hulpwerkwoorden blijft de zin onbepaald, omdat zij met de infinitief “slechts één begrip” uitmaken. Aanvullingen bij werkwoorden die “in hunne meest gewone beteekenis geen volledig praedicaat vermogen uit te maken” (de zogenaamde koppelwerkwoorden) vormen evenmin een bepaalde zin (1852:10). Brill doet in deze gevallen ter aanvulling van zijn formele criteria voor enkelvoudig en samengesteld, voor onbepaald en bepaald een beroep op semantische noties.

5.2. Bepalingen

Alle uitbreidingen die de elementaire bestanddelen van een zin kunnen krijgen, heten bepalingen. In een voor zijn visie cruciale paragraaf (§ 120) probeert Brill met een tweetal noties inzicht te geven in wat bepalingen zijn en wat ze doen. Hij maakt hierbij gebruik van de term *afhankelijkheid* of *dependentie* voor de relatie tussen een woord dat een werking uitdrukt en een voorwerp dat als bepaling bij die werking voorondersteld wordt. Zo is *een boek* in *hij leest een boek* een bepaling in een afhankelijke relatie tot *leest* waarin de werking wordt uitgedrukt, een werking die het bestaan van een voorwerp veronderstelt. Hoewel idealiter (“eigenlijk”) de werking “alleen” in het werkwoord ligt, kunnen ook adjectieven en substantieven een verbale kracht hebben waardoor ook hun bepalingen in een afhankelijke relatie staan. Zo verklaart Brill de aanvulling bij *de liefde* in *de liefde tot de deugd* en bij *begerig* in *begerig naar roem*. Maar het begrip van werking kan ook gedacht worden tussen twee voorwerpen. Van de hierbij gegeven voorbeelden laat zich *de werken des dichters* gemakkelijker verstaan dan *een oogenblik tijds*. Het optreden van voorzetsels in

deze gevallen brengt Brill tot de onderscheiding tussen “rechtstreekse afhankelijkheid” en “middellijke afhankelijkheid”.

Deze notie van dependentie heeft als functie een verklaring te bieden voor een formeel verschijnsel, namelijk de buiging die zich uit in de naamvalsvormen. De invloed die een woord uitoefent op haar aanvulling heet *beheersing*, *regering* of *rectie*. De aanvulling of bepaling wordt *beheerst* of *geregeerd*. Bij de “middellijke afhankelijkheid” moet het voorzetsel als regerend beschouwd worden, “hoezeer het slechts dient om de betrekking duidelijker uit te drukken, die ook zonder hetzelfde door de naamvalsverbuiging van het geregeerde woord uitgedrukt had kunnen worden”.

Ter verklaring van een formeel aspect, zoals buiging of afwezigheid van buiging in gevallen die niet geïnterpreteerd kunnen worden als dependentie, veronderstelt Brill tussen de kern en de aanvulling een relatie van *inherentie* of *inlijving*. Deze verhouding ziet hij tussen het bijvoeglijk naamwoord en zijn substantief, het bijwoord van hoedanigheid en zijn werkwoord, en tussen het subject en zijn predikaat. Ook andere woordgroepen zijn gebaseerd op deze relatie: bijvoeglijk gebruikte voornaamwoorden, telwoorden, plaatsaanduidende adverbia in postpositie: *deze boeken*, *twee mensen*, *de burgemeester alhier*. Ook bijwoorden die een adjectief nader bepalen staan in een inherentieverhouding: bijvoorbeeld *zeer* ten opzichte van *vroeg* in *hij staat zeer vroeg op*. Daarentegen bepaalt een lidwoord juist niet het substantief waar het bij hoort. Hiertoe kan Brill niet besluiten omdat het lidwoord *de* oorspronkelijk een andere verwijzing heeft, zoals *een* juist de kracht om telwoord te zijn heeft verloren. Hier zien we dat Brill de historisch-linguïstische aspecten van het lidwoord laat prevaleren boven een synchrone syntactische benadering.

Al deze tot hiertoe besproken bepalingen moeten als onzelfstandig gezien worden. Zelfstandige bepalingen zijn primair de huidige bijwoordelijke bepalingen, maar kennelijk ook bepalingen als *op de tafel* in *het boek op de tafel* en *tot deugd* in *kracht tot deugd*. Ook de in de schoolgrammaticale traditie als meewerkende voorwerpen aangeduide bepalingen als *aan zijne vrouw* in *hij schrijft aan zijne vrouw* en *mij* in *de zaak is mij nieuw* rekent Brill tot de zelfstandige bepalingen. We zien hier hoe de analyse van het predikaat nog wel bestaat uit een hoofdwoord (het werkwoord) en bepalingen, maar dat sommige bepalingen een andere, zelfstandiger status hebben dan andere.

Ten slotte besteedt Brill in deze sectie aandacht aan de relatie tussen bepalingen als “twee of meer bepalingen bij elkander staan”. Hier onderscheidt hij drie gevallen. In de eerste plaats kan een bepaling aan de andere ondergeschikt zijn. In *hij is zeer gelukkig geslaagd* is *zeer* een bepaling bij *gelukkig* zonder dat er een relatie is tussen *zeer* en *geslaagd*. Een ander geval hebben we als van twee of meer bepalingen de ene nauwer aan het bepaalde is gerelateerd dan de andere(n). In *vele groote schepen* heeft *vele* geen relatie met *groote*: *vele* bepaalt *groote schepen*. In *hij heeft mij het boek gegeven* zijn er ook samengeslikte, onverbonden bepalingen, maar merkwaardigerwijs ziet Brill *gegeven boek* als één begrip dat door *mij* bepaald wordt. Voorbeelden als *zeer gelukkig geslaagd* en *vele groote schepen* laten zien dat Brill hier in de ordening van bepalingen een hiërarchie ziet.¹²

12 Bakker (1977:135) ontkent expliciet dat Brill tot het inzicht komt dat “indien x bepaling is bij y, x deel uitmaakt van $z = x + y$ ”. Dit geldt misschien voor de zin en zijn primaire bestanddelen maar zeker niet voor de analyse van een woordgroep en een samengesteld woord.

Bepalingen kunnen ook nevenschikt zijn, wanneer zij tot het bepaalde woord in gelijke betrekking staan. Brill geeft hierbij voorbeelden van verschillende adjectiva die een substantief bepalen, van nevenschikking van predicatief gebruikte adjectiva, van nevenschikking van substantiva die als object een predicaat aanvullen en van nevenschikking van bijvoeglijke bepalingen.

6 Van Dales enkelvoudige zin

Hoe heeft Van Dale deze stof verwerkt in zijn leerboek voor de zinsontleding? We moeten bedenken dat Brills syntaxis noch in het gedeelte over de enkelvoudige, noch elders maar in de verste verte lijkt op een handleiding voor de zinsontleding. Van Dale moest werkelijk de stof al herschikkend didactiseren. Deze didactische vorm van zijn leerboek maakt overigens een vergelijking betrekkelijk gemakkelijk. Zijn eerste hoofdstuk behandelt namelijk in genummerde items “de eenvoudige of enkelvoudige zin”. Het eerste nummer geeft de definitie van de volzin, letterlijk uit Brill overgenomen: “een volzin is een woord of zamenstel van woorden, dat eene gedachte uitdrukt, in verband met het onderwerp van die gedachte”. Zo gaat dat verder: de hoofdpunten uit Brills behandeling van “het wezen van de volzin” heeft Van Dale overgeschreven, resp. in heldere zinnen samengevat, ook al is soms een nuance niet direct duidelijk. Zo lezen we: “wordt in een’ volzin het onderwerp gemist, zoo is dit in het gezegde vervat of begrepen” zonder dat aangegeven staat of er een verschil is tussen *vervat* of *begrepen*. Overigens is hij niet gierig met noten die heel wat moeten verduidelijken en die vrijwel steeds bestaan uit subteksten van Brill. Ook de termen en noties “onbepaalde” en “bepaalde” zin neemt Van Dale zonder meer over. Na enkele items komen er voorbeelden. Ter illustratie:

<i>De goede meester spreekt bedaard</i>	– bepaalde enkelvoudige volzin
<i>De goede meester</i>	– uitgebreid onderwerp
<i>spreekt bedaard</i>	– uitgebreid gezegde
<i>goede</i>	– bepaling van <i>meester</i>
<i>bedaard</i>	– bepaling van <i>spreekt</i>

Na een reeks voorbeelden komen er bladzijden met opgaven, waarbij niet aangegeven staat wat van de gebruiker, resp. de leerlingen precies wordt verwacht, maar het hoeft geen nadere overweging dat de gebruiker de opgegeven zinnen moet behandelen conform de voorbeelden. Ruim vier bladzijden kompres gezette opgaven moet de leerling verwerken en daarna gaan de genummerde items weer verder.¹³ In vier blokjes geeft Van Dale de stof uit het tweede deel van Brills § 120 met name het deel over de werkwoorden die geen

13 Van Dale nummert ook de opgaven in blokken: na elke reeks voorbeelden begint hij weer bij 1. Vreemd is zonder meer dat hij bij lastige opgaven ook niet kompres gezette theorie geeft. Dit blijft zo in zijn gehele methode. Een voorbeeld hiervan is 1861:7. Daar eindigt de theorie met nummer 9, waarna een ruime bladzijde voorbeelden volgt. Hierna (1861:8) volgen de opgaven, te beginnen met blok nummer 1. Blok nummer 14 begint eerst in een grotere letter met theorie, waarna opgaven volgen. Hierna begint Van Dale weer met een theorieblok onder nummer 10. Uit didactisch oogpunt is een dubbele nummering al discutabel, maar de twee zetvormen en de theorie bij de opgaven is een zwaktebod.

volledig gezegde uitmaken en aangevuld moeten worden, anders gezegd de koppelwerkwoorden met de niet-werkwoordelijke aanvulling. Ook hierna voorbeelden, waarna er weer bladzijden opgaven volgen.

Er is één opvallend verschil met Brill. In item 2 voegt Van Dale toe: “het onderwerp staat altijd in den eersten naamval”. In item 9 wordt een opsomming van wat we nu koppelwerkwoorden zouden noemen, afgesloten met de opmerking dat deze werkwoorden “een’ dubbelen eersten naamval bij zich hebben”. Voor de goede orde: deze en vergelijkbare formeel-normatieve opmerkingen komen bij Brill niet in het stuk over de zin voor, maar stelt hij veel later uitgebreid aan de orde. Van Dale heeft ook elders in deze sfeer iets toegevoegd. Zo gaat hij na een uitvoerige behandeling van de typen enkelvoudige zin over tot een korte bespreking van werkwoorden: onovergankelijke en overgankelijke. Aanluitend geeft hij informatie over de naamvallen van voorwerpen: “Nog moet men niet uit het oog verliezen, dat vele overgankelijke werkwoorden bij hun voorwerp in den 4^{den} naamval nog een persoon toelaten of vereischen in den 3^{den} naamval, ten wiens behoeve de handeling geschiedt. De namen van personen of zaken, die in den 2^{den} of 3^{den} naamval staan, worden *bepalingen* genoemd. Ook het *voorwerp* mag dien naam dragen” (1861:42). Zo dringt de vormleer in de zinsontleding door, met als mogelijke consequentie dat een leerling van de volksschool niet goed meer weet hoe hij moet benoemen.¹⁴

Dit is weliswaar didactisch niet zonder belang, maar historisch gebeurt op dit punt bij Van Dale iets waarvan in de ontwikkeling van de traditionele (school) grammatica niet aan voorbij mag worden gegaan. Het eerste deeltje van Van Dales *Zinsontleding* omvat namelijk veel meer stof dan tot hier toe uit Brills syntaxis is besproken. Eén serieuze blik in Van Dale (1861) is voldoende om te zien dat hij veel meer bespreekt dan Brill in het eerste hoofdstuk.

Om inzicht te krijgen in Van Dales manier van werken is het nodig te herinneren aan de hoofddeling van Brills syntaxis. De tweede afdeling gaat “over de onderlinge betrekkingen der woorden in de volzin”, anders gezegd in Brills terminologie: deze afdeling bespreekt “de woordvoeging”. Aan de hand van gevallen van *regering* en *congruentie* waarin zich formeel respectievelijk de relatie van dependentie en de relatie van inherentie uitdrukt, heeft Brill dit omvangrijke, voor hem essentiële deel opgezet. Het is in dit hoofddeel dat hij op basis van de woordcategorieën een semantisch-syntactische descriptie geeft van de combinatie van woorden. Dit hoofddeel begint dan ook met een uitvoerige beschouwing van de naamvallen.¹⁵

Wat Van Dale nu doet, is het volgende. Uit het deel van de woordvoeging haalt hij stof die hij inpast in het laatste deel van de ontleding van de enkelvoudige zin. Dit heeft tot gevolg dat allerlei aspecten van woordverbinding niet meer in de context van Brills relaties van dependentie en inherentie, noch als formele gevallen van regering en congruentie worden behandeld, maar als elementen van een zin, als onderdeel van de ontleding

14 Vergelijk Van Dale 1861: 50 waar hij de werkwoorden met twee verschillende voorwerpen en met twee gelijke voorwerpen in de accusatiefvorm bespreekt.

15 Om precies te zijn: Brill ziet de naamvallen niet als *vormen* getuige zijn mededeling dat slechts vier naamvallen in onze taal vormen hebben, maar als betrekkingen: “naamvallen strekken om de betrekking aan te duiden, waarin het naamwoord tot den zin staat”. De vocatief is geen *eigenlijke* naamval omdat zij buiten de zin staat (Brill 1863:34).

van de zin. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken. In § 125 beschrijft Brill (1863:49) onder meer enige werkwoorden die een *dubbele accusatief* regeren. Hij onderscheidt daarbij de volgende gevallen:

	Woordcategorie		referentie	syntact.-semantische omschrijving		voorbeeld
	1 ^e accusatief	2 ^e accusatief		1 ^e accusatief	2 ^e accusatief	
1	substantief	substantief	2 objecten	Persoon	Zaak	<i>hij vraagt het hem</i> ¹⁶
2	substantief	substantief	1 object	voorwerp: persoon/zaak	eigenschap bepaling	<i>ik heet hem mijnen vriend</i>
3	substantief	adjectief deelwoord	1 object	voorwerp: persoon/zaak	Bepaling	
a					1. hoedanigheid	<i>hij vindt hem dood</i>
b					2. resultaat	<i>ik maak iemand gelukkig</i>
c					3. toekenning	<i>hij prijst hem gelukkig</i>
4a	substantief of pronomem	infinitief	1 object	persoon	object naast object	<i>ik leer hem lezen</i>
4b					resultaat	<i>ik noem dat slapen</i>
4c					vervangt deelwoord	<i>ik vind hem aan de tafel zitten</i>
5a			werkwoord regeert beide		één begrip	<i>ik zie hem komen</i>
5b			beide werkwoorden regeren 1 ^e accusatief		één begrip	<i>hij doet mij lachen</i>

Fig.1 : Overzicht dubbele accusatief

Brill bespreekt al deze gevallen uitvoerig waarbij het hem niet gaat, het zij nogmaals opgemerkt, om analyse van relaties in *zinnen* (ondanks de voorbeelden), maar om het regeren van substantiva e.d. als bepaling door het werkwoord. Van Dale, voor de opgave gesteld, deze stof te didactiseren in een leerboek voor de zinsontleding, onttrekt deze bespreking aan de leer van de woordvoeging, i.c. de bespreking van het werkwoord en brengt haar onder bij de analyse van de enkelvoudige zin. Uiteraard zonder dat hij de naamvalsvormen ontkent of Brills verklaringen negeert. Het is interessant na te gaan hoe het resultaat van deze operatie bij Van Dale is.

16 Het voorbeeld is van Brill: pronomina i.p.v. substantiva!

Van Dale heeft in ieder geval kennelijk moeite gehad de stof in een logische samenhang te behandelen. Zijn compositieschema komt erop neer dat hij bij de bespreking van het gezegde eerst iets in het algemeen opmerkt en dan ingaat op bijzondere gevallen. Het eerste bijzondere geval is het naamwoordelijke gezegde, waarbij een behandeling van de koppelwerkwoorden past. Daarna wordt aandacht besteed aan weglatingen in dit soort gezegdes. Zo betekent de zin *het kind is drie jaar* eigenlijk *het kind is drie jaar oud* en bij de ontleding moet dit verzwegen *oud* toegevoegd worden en als gezegde *is oud* benoemd worden. Een paar bladzijden verder bespreekt Van Dale zinnen met verzwegen voltooid deelwoorden die ook bij de ontleding aangevuld moeten worden: *deze vrouw is (verslaafd) aan den drank*.

Een ander geval hebben we als “hulpwerkwoorden” aangevuld worden met de naamwoordelijke vormen (onbepaalde wijs en deelwoord) en wel zodanig dat ze “als het ware maar ééne handeling aanduiden of één begrip uitmaken” (Van Dale 1861:14). In deze gevallen vormen beide werkwoorden samen één gezegde en is de zin onbepaald enkelvoudig. Vervolgens wordt aandacht besteed aan werkwoorden die met een zelfstandig naamwoord één begrip uitmaken en daarom samen het gezegde vormen. Gelet op de voorbeelden vallen hier de zogenaamde werkwoordelijke uitdrukkingen onder (*de keizer voerde oorlog = de keizer oorloogde*). Deze bespreking van specifieke aspecten van het werkwoord als hoofdbestanddeel van het gezegde wordt bladzijden lang onderbroken met theorie, voorbeelden en opgaven van zinnen met *het* en *er* als onderwerp en deel van het gezegde. Daarna geeft Van Dale de indeling van de zinnen: bestaanszinnen, hoedanigheidszinnen en bedrijvende zinnen. Waarom? Omdat Van Dale deze typologie wil koppelen aan de *betekenis* van werkwoorden, bijvoorbeeld de betekenis van *zijn* als “bestaan”. Via deze etappe worden andere werkwoorden getypeerd: onovergankelijke en overgankelijke. Dat is het moment waarop de stof van Brill met betrekking tot substantiva en andere categorieën als bepaling van het werkwoord geïncorporeerd wordt in de ontleding van de enkelvoudige zin. Indeling en details van Brill neemt Van Dale vrij precies over. Aldus, in een merkwaardige zin, vat Van Dale (1861:50) Brills tweede geval (zie fig. 1) samen: “Ook de werkwoorden *heeten*, *noemen*, *achten*, [...] hebben twee vierde naamvallen bij zich, doch die het *zelfde* voorwerp beduiden. B.v. *ik heet hem mijnen vriend*; *ik acht hem uwen weldoener*. Het tweede voorwerp is hier een *nadere bepaling* van het eerste”. Omschrijving van de semantiek vindt ter zake niet plaats, maar elders wel. Bijvoorbeeld in het onderscheid *Hij stierf als held* en *als een held* (1861:61).

● 7 Tussenbalans

Uit een eerste vergelijking tussen Brills *leer van den volzin* en Van Dales *Zinsontleding* kunnen we concluderen dat Van Dale zeer getrouw de syntactische analyse van Brill didactiseert. Voor zover min of meer relevante elementen van het werkwoord als hoofdbestanddeel van het predicaat een rol spelen adapteert Van Dale de stof uit het tweede hoofddeel van Brills syntaxis. Van Dale legt zodoende een verband tussen woord- en vormleer en de ontleding van de zin.

Bij wijze van intermezzo vermelden we hier dat Van Dales *Zinsontleding* kort na ver-

schijning besproken werd, onder meer in de *Nieuwe Bijdragen*.¹⁷ De recensent noemt het werkje “een welgeslaagde proeve om de *zinsontleding* volgens het verdienstelijke werk van den hoogleeraar Brill in te rigten” (mijn cursivering). De onderwijzers wordt met volle overtuiging aangeraden ervan kennis te nemen, daar “een en ander moeilijk punt der zinsontleding hier op een rationele wijze gemakkelijk wordt voorgesteld”. De recensent hoopt dat het debiet groot genoeg zij om spoedig het tweede stukje te doen aankondigen. Dat is dan ook gebeurd. Reeds in 1863 verschijnt dat en het jaar daarop volgt het derde, laatste deel. Brill heeft ook nu weer belangstelling getoond en in het voorbericht van het laatste stukje vermeldt de samensteller dat Brill de drukproeven heeft nagezien. Uit enkele besprekingen blijkt overigens dat de methode-Van Dale in een behoefte voorziet, zij het dat de recensies klagen over het te hoge niveau, met name voor het lager onderwijs.

We moeten hierbij bedenken dat deze boekjes over de hoofden van de leerlingen ook bestemd zijn voor hun onderwijzers. Juist in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw wordt de opleiding van onderwijzers serieus aangepakt: onderwijzersgezelschappen, die door de overheid via de schoolopzieners gesteund en gestimuleerd worden komen periodiek bijeen ter lering. Op veel plaatsen ontstaan geregelde cursussen op zaterdag waar de onderwijzers voorbereid worden op de rangexamens. Zo gaf de redacteur van het *WNT*, L.A. te Winkel, oud-schoolmeester en ex-gymnasiumleraar, in Leiden gedurende vele jaren taalkunde op zo’n cursus voor onderwijzers. Op veel plaatsen worden door de overheid kweekscholen gesticht. Het zullen in toenemende mate deze mensen zijn die naast hun *Brill* nieuwe leerboekjes voor de zinsontleding gebruiken. Van Dale, die gedurende enige tijd meewerkte aan een normaalcursus en die op zijn school in Sluis altijd enige kwekelingen had, wist voor wie hij zijn *Zinsontleding* schreef. Zo’n leer methode was natuurlijk niet volledig met een deeltje over de enkelvoudige zin. Van Dale moet dan ook reeds lang bezig geweest zijn met de andere deeltjes voordat de recensies op het eerste stukje verschenen. Het hoofdonderwerp van Van Dales tweede deeltje is de samengestelde zin. In de volgende sectie wordt zijn bron, Brills syntaxis, op dit punt onderzocht waarbij de nadruk ligt op de terminologie en de hoofdindeling.

● 8 De samengestelde zin

In Brills syntaxis komt in de eerste afdeling na de enkelvoudige zin, de samengestelde zin aan de orde (§ 121). Hierbij wordt natuurlijk aandacht besteed aan de nevenschikking die we hier buiten beschouwing laten. Vermeldenswaard is hier wel een opmerking die Brill maakt met betrekking tot een nevenschikt verband tussen zinnen zonder dat zo’n relatie grammatisch uitgedrukt wordt. Zo is er tussen de zinnen *Hij zweeg. De schoone beefde* wel logisch verband maar geen grammatisch verband. Die opmerking raakt de discussie over het strijdpunt uit deze jaren: vorm en betekenis in de logische analyse.

Afhankelijke zinnen zijn bepalingen van de hoofdzin, aanvullingen bij de primaire bestanddelen. Het is niet zo dat deze ondergeschikte zinnen door *uitbreiding* en *aanvulling*

¹⁷ *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden, voor den jare 1862.* 's-Gravenhage: De gebroeders Van Cleef, 1862 [febr. 1862], 121. Ook zeer positief in: *Maandschrift voor Chr. Opvoeding* 1862.

van die bestanddelen tot zinnen geworden bepalingen zijn. Eerder het tegendeel: bepalingen zijn maximaal *verkorte* zinnen. De consequentie van Brills zienswijze is dat een zin bestaat uit een subject-predicaatsverbinding, die aangevuld wordt met bepalingen die op hun beurt in wezen van subject-predicaatsverbindingen zijn afgeleid. Zo gezien bestaan in Brills visie zinnen uit een hiërarchisch net van subject-predicaatsverbindingen. Brill heeft hier wellicht niet de verbinding van een onderwerp en een gezegde op het oog maar de logische operatie waarvan de elementaire zin de verbale uitdrukking is. En omdat hij geneigd is de relatie tussen kern en bepaling te identificeren met die tussen onderwerp en gezegde is het duidelijk wat er aan de hand is: de zin als subsumptie van subsumpties (Bakker 1968:24). Met een voorbeeld aan Brill ontleend: *Leerzame jongens maken vorderingen* is eigenlijk: *jongens, in zoo verre zij leersaam zijn, maken vorderingen*. Strikt genomen zou Brill nu moeten opmerken dat dit een combinatie is van *Jongens maken vorderingen* en *Jongens zijn leersaam*. Aan de eerste volzin moet dan ten grondslag liggen *Jongens vorderen*. Brills parafrase van *leersame* zou waarschijnlijk ook een gewone beperkende relatieve zin kunnen zijn: *jongens die leersaam zijn, maken vorderingen*.

De terminologie die Brill gebruikt voor de afhankelijke zinnen leidt hij af van de woordcategorieën die als bepaling kunnen optreden. In de zin *ik verneem, dat gij aangekomen zijt* kan de afhankelijke zin vervangen worden door *uwe aankomst*, op grond waarvan deze zin een *substantieve zin* genoemd wordt. Deze term is merkwaardig en berust op een soort cirkelredenering. Bepalingen zijn eigenlijk verkorte zinnen. Sommige bepalingen kunnen door een substantief uitgedrukt worden. Zinnen die vervangen kunnen worden door een substantief heten substantieve zinnen, terwijl zij niet verkort kunnen worden tot een substantief. De verklaring hiervoor ligt voor een deel in de volgorde van behandeling van de stof. Brill heeft immers in het laatste deel van zijn klank- en woordleer (Brill 1849, 1854, 1860) de woordsoorten behandeld, eindigend met een afdeling over het voegwoord. Bij de bespreking van de onderschikkende voegwoorden stelt hij de afhankelijke zinnen aan de orde. Daar geeft hij als argument voor zijn terminologie de mogelijkheid van substitutie van de afhankelijke zin door een substantief met dezelfde functie als deel van de zin (Brill 1860:398, § 113). We zien dan ook dat de terminologie bij de bespreking van de afhankelijke zinnen afwisselend berust op woordcategorieën en functies. Zo berust de terminologie bij de indeling van de afhankelijke zinnen op Brills visie dat de woordcategorieën het uitgangspunt van de grammaticale beschrijving vormen.

Wie Van Dales tweede deeltje opslaat, merkt dat hij niet zonder meer Brill gevolgd heeft door direct aandacht te besteden aan de samengestelde zin. Eerst behandelt de schoolmeester “verkorting” of elliptische aspecten van de enkelvoudige zin. Van Dale heeft als het ware het volgende gedaan. Stof die Brill in hoofdstuk drie van zijn syntaxis aan de orde stelt, heeft Van Dale voor de behandeling van de samengestelde zin geplaatst, wat didactisch en taalkundig niet onlogisch is, zij het dat die stof dan wel beter deel uitgemaakt zou hebben van het eerste boekje. Nu begint het tweede deel van zijn *Zinsontleding* (1863b) ermee, waarna de “zamengestelde zin” volgt in één hoofdstuk van nota bene 115 bladzijden. Over didactiek gesproken...

Van Dale begint daar in het voetspoor van zijn voorbeeld met de nevenschikking, die hij uitputtend behandelt, inclusief de voegwoorden en de nevenschikking van zinsdelen. In wezen is de stof van dit deel gegroepeerd rond de nevenschikkende voegwoorden. Hieronder bespreekt Van Dale ook “zamentrekking der nevenschikte zinnen” – een

term die eveneens op Brill teruggaat (Bakker 1968:26).¹⁸ Vervolgens behandelt Van Dale in het kader van de voegwoorden de “onderschikkende zinsverbinding”. Ook de afhankelijke zinnen worden beschreven op basis van de verbindingswoorden en met name de onderschikkende voegwoorden.

De *theoretische* opmerkingen, de *indeling* van de afhankelijke zinnen neemt Van Dale vrijwel letterlijk van Brill over, zelfs Brills voorbeelden vindt men hier terug. De verdeling naar de *betrekking* waarin de afhankelijke zin als *bepaling* tot de hoofdzin staat, in *subjects-zinnen*, *objectszinnen* en *predikaatszinnen* komt bij Van Dale voor als *onderwerpszin*, *voorwerpszin* en *aanvullingszin* (Van Dale 1863a:51). Voorwerpszinnen worden onderverdeeld in “voorwerpszinnen in een’ engeren zin” en “in een’ ruimeren zin”. Het eerste type vervangt een zelfstandig naamwoord in de vierde naamval; het tweede type vervangt een substantief in de tweede naamval of een zelfstandig naamwoord dat door een voorzetsel geregeerd wordt. Op deze wijze wordt de betrekkelijke bijzin in de zin *het berigt, dat hij aangekomen is, verheugt mij* zoals bij Brill benoemd als “voorwerpszin in een ruimere zin”. Opvallend is dat noch bij Brill, noch bij Van Dale een substantief in de derde naamval vervangen wordt door een afhankelijke zin. Als we het goed zien, is er daarom geen spoor van de “meewerkende voorwerpszin”. Over het algemeen is echter verder de systematiek, de terminologie en de benadering van de ondergeschikte zinnen volledig vooruitwijzend naar wat bekend is in de twintigste-eeuwse traditionele schoolgrammatica. Zo wijst Van Dale (1863a:57) op de mogelijkheid dat de bijzin de volgorde van een hoofdzin kan krijgen, zoals “de hoofdzin in den vorm van een’ ondergeschikten of tusschenzin [kan] voorkomen”. Ook gevallen van secundaire afhankelijke zinnen (bijzinnen in bijzinnen) behandelt Van Dale.

Een uitgewerkt eenvoudig voorbeeld kan duidelijk maken hoe nu de leerlingen en hun onderwijzer met een samengestelde zin moeten omgaan: *De dag, dat hij aankwam, was mij een feest*. In eerste instantie moet deze zin gekarakteriseerd worden als “samengestelde volzin, bestaande uit een hoofdzin en een’ ondergeschikte zelfstandige zin”. De hoofdzin is *De dag was mij een feest* die nader getypeerd moet worden als: bepaalde, bevestigende, stellende, enkelvoudige hoedanigheidzin. De bijzin *dat hij aankwam* wordt gekarakteriseerd als: onbepaald bevestigende stellende enkelvoudige bedrijvende voorwerpszin in ruimere zin. *De dag, dat hij aankwam* heet vervolgens “uitgebreid onderwerp”, *was mij een feest* wordt benoemd als “uitgebreid gezegde”, *mij* ten slotte als “bepaling van ‘t gezegde”. Nadere ontleding van de voorwerpszin: *hij* = onderwerp; *kwam aan* = gezegde.

● 9 Voorbeelden van zinsontleding

Bij de bespreking van de enkelvoudige zin is hierboven één ontleedvoorbeeld gegeven van een bepaalde zin. Een zin met twee bepalingen is: *De goede meester spreekt bedaard*. *De goede meester* is “uitgebreid onderwerp” en *sprekt bedaard* een “uitgebreid gezegde”. De zinnen *God is* en *God is overal* moeten als volgt ontleed worden:

¹⁸ Van Dale analyseert dit scherp en het is dan ook wel vreemd dat Bakker (1968) niet naar diens *Zinsontleding* heeft gekeken.

Brill, Van Dale en de zinsontleding

<i>God is</i>	onbepaald enkelvoudige volzin
<i>God</i>	onderwerp
<i>is</i>	volledig gezegde
<i>God is overal</i>	bepaald enkelvoudige volzin
<i>God</i>	onderwerp
<i>is overal</i>	uitgebreid gezegde
<i>is</i>	volledig gezegde
<i>overal</i>	bepaling van <i>is</i>

Een wat lastiger voorbeeld van ontleding is de zin *Er wordt gedanst*. Dit is “eigenlijk eene verkorte uitdrukking voor: *de werking van dansen wordt uitgeoefend*”. De zin wordt primair getypeerd als *bepaald enkelvoudige volzin*. Dan volgen niet minder dan drie ontledingen, waarbij het niet duidelijk is of de leerling of de aanstaande onderwijzer alle drie de ontledingen moet kennen als een samenhangende reeks of kan volstaan met één van de drie en zo ja welke.

Eerste ontleding:

Er – onbepaalde plaatsaanwijzing, bepaling van het gezegde *wordt gedanst*.

Tweede ontleding:

Het dansen – onderwerp

is – volledig gezegde

of:

Derde ontleding:

Men – onderwerp

danst – gezegde

Met betrekking tot Brills opvatting van het onderwerp *het* in *het regent* merkten we eerder op dat dit *het* minder onderwerp is dan bijvoorbeeld een persoonsnaam. Hoe wordt nu deze zin door Van Dale als voorbeeld geanalyseerd? In eerste instantie wordt de zin *het regent* gekarakteriseerd als een onbepaalde enkelvoudige volzin. Vervolgens moet deze twee keer ontleed worden:¹⁹

Eerste ontleding:

Het – plaatsvervangend onderwerp.

regent – gezegde

Tweede ontleding:

Regen – werkelijk onderwerp.

is – volledig gez.

19 Hier (1861:28) staat een noot bij die een onderscheid maakt tussen grammatisch onderwerp en logisch onderwerp = werkelijk onderwerp = het onderwerp van de gedachte zelve.

In de beide voorbeelden wordt *is* een volledig gezegde genoemd omdat geen aanvulling nodig is, in feite omdat de betekenis “bestaan” het criterium is. Een eveneens problematisch geval is *mij hongert*. Daarin moet “eigenlijk” een verzwegen onderwerp *het* ingevoegd worden, zodat we krijgen *Het hongert mij*, en dan is dat een uitdrukking in plaats van *Honger hongert mij*. In de zin *er wordt geloopt* moeten we eigenlijk lezen *het wordt geloopt*. Van Dale verklaart dit als volgt: *Er*, “dat als hulpmiddel dient om het bestaan uit te drukken (...), stootte het onderwerp *het* uit”.

Ten slotte twee voorbeelden van de ontleding van samengestelde zinnen. De zin *Het verheugt mij, dat gij aangekomen zijt* moet eerst getypeerd worden als “zamengestelde volzin, bestaande uit een hoofdzin en een ondergeschikten zelfstandigen zin”. Vervolgens karakteriseert Van Dale *Het verheugt mij* als “Bep[aalde] Bev[estigende] Stell[ende] Bedr[ijvende] Enk[elvoudige] hoofdzin, waarin *het* de aankondiger van den *onderwerpszin*, of plaatsvervangend onderwerp is”. De bijzin *dat gij aangekomen zijt* wordt omschreven als “onb. bev. stell. enk. ondergeschikte onderwerpszin”. Daarna worden de beide delen als volgt geanalyseerd:

<i>Het</i>	– plaatsvervangend onderwerp
<i>verheugt</i>	– uitgebreid gezegde
<i>dat gij aangekomen zijt</i>	– onderwerpszin
<i>mij</i>	– bepaling van <i>verheugt</i> .

De “nadere ontleding van den onderwerpszin” beperkt zich tot:

<i>gij</i>	– onderwerp
<i>zijt aangekomen</i>	– gezegde

Het tweede voorbeeld: *Men zegt, dat hij dood is*. Dit is een “zamengestelde volzin, bestaande uit een hoofdzin en een ondergeschikten zelfstandigen zin”. *Men zegt* is een “onbep. bev. stell. enk. bedr. hoofdzin”, terwijl *dat hij dood is* een “onbep. bev. stell. enk. hoedanigheidszin, voorwerpszin in engeren zin” is. Vervolgens wordt *Men* benoemd als onderwerp en *zegt dat hij dood is* als “uitgebreid gezegde”. De ontleding van deze samengestelde zin is ten einde met de volgende benoeming:

<i>Hij</i>	– ond
<i>is dood</i>	– gez.

Vanzelfsprekend zou een bespreking van allerlei voorbeelden van Van Dales zinsanalyse heel wat interessante observaties opleveren in relatie tot zijn voorbeeld Brill. Die blijven hier achterwege; we richten ons op een andere kwestie.

● 10 Een schoolgrammaticaal model

Nu we gezien hebben hoe Van Dale van Brills syntaxis een leerboek voor de zinsontleding maakte, willen we de vraag onder ogen zien welke positie aan Van Dales leerboeken toegekend moet worden in de historiografie van de traditionele (school)grammatica.

De casus Brill-Van Dale laat zien hoe een syntaxis op basis van de klassieke woordsoortleer de basis vormt voor de redekundige analyse. Weliswaar heeft Van Dale nog veel aandacht besteed aan woordcategorieën en vormleer, toch zijn die elementen onderge-

schikt aan een analyse van de zin als logisch gestructureerde mededeling. Kennelijk was de tijd voor zo'n ontwikkeling rijp. We zien namelijk dat er in de jaren 1850-1870 in het onderwijs fors wordt ingezet op invoering van de redekundige analyse of zinsontleding. Deze analyse maakt tot de jaren zestig van de negentiende eeuw echter nog nauwelijks deel uit van het onderwijs in de spraakkunst van het Nederlands. De spraakkunstige regels van het Nederlands leert een (aanstaande) onderwijzer uit Brills spraakleer, die eveneens dient als naslagwerk voor de ontwikkelde en geleerde landgenoot. Er bestaan voor het gebruik in de scholen tientallen kleine en grote spraakkunsten van dit type. Brill heeft er zelf een gemaakt. Aan de redekundige analyse wordt in die boeken en boekjes geen aandacht besteed, behoudens onderwerp, gezegde en soms bepalingen. Als een boek als titel draagt *Nederlandse spraakkunst of spraakleer*, weet je eigenlijk zeker dat de zinsontleding er geen substantieel deel van uitmaakt.

Dit verandert echter in de jaren zestig en het werk van Van Dale zit tegen de verandering aan. Het boek voor de onderwijzersopleiding dat de Groningse directeur van de Rijkskweekschool Dirk de Groot in 1868 laat verschijnen onder de titel *Nederlandse spraakleer* kan de eerste *spraakkunst* van het Nederlands zijn waarin een uitvoerige zinsontleding voorafgaat aan de woordbenoeming. Daarin neemt De Groot ook de traditionele leerstof over spelling e.d. op. Deze spraakkunst is opgedragen aan zijn voorganger, als schoolspraakkunstschrijver én kweekschooldirecteur Berend Brugsma. De Groots spraakkunst is in de ontwikkeling van de traditionele schoolgrammatica een belangrijk boek: het bevat een volledig uitgewerkt systeem van zinsdelen, delen van zinsdelen en bijzinnen.²⁰ De bekendere spraakkunst van Tijs Terwey, kweekschooldirecteur in Amsterdam, (1e uitgave 1878. 18e druk in 1925) is de verbindende schakel tussen die van De Groot en het werk van C.H. den Hertog.

Van Dale is nog niet zover: bij hem geen spraakkunst waarin zinsontleding en woordbenoeming worden aangeboden. Bij hem staat die stof in twee afzonderlijke boekjes. Het zijn nog twee verschillende disciplines: een redekundige analyse van zinnen en een echte spraakkunst. Dit geeft ook redelijk de plaats aan van Van Dale in deze ontwikkeling: geen vernieuwer, geen visie op de ontwikkeling van de schoolgrammatica, geen originele codificatie van de spraakkunst. Tegelijkertijd voorloper van wat zal komen.

Hoe kunnen we de vraag naar die boeken voor de zinsontleding verklaren omstreeks 1860? Dat is eigenlijk vrij simpel. In 1857 komt er een nieuwe wet op het lager onderwijs als uitvloeisel van het wetgevingsprogramma van Thorbecke. Deze wet was zeer ingrijpend: ze regelde de bekostiging, schreef nieuwe vakken voor en stelde rijkstoezicht vast. Ook werd de opleiding van onderwijzers geregeld. Tussen 1855 en 1860 wordt de analyse van zinnen onderdeel van het lesprogramma van het lager en uitgebreid lager onderwijs. Wat nog belangrijker was, was het feit dat de opleiding tot onderwijzers behoefte had aan goede leerboeken ook voor de zinsontleding.

Natuurlijk kwam die onderwijsvernieuwing niet uit de lucht vallen. Reeds vanaf het begin van de eeuw zijn er schoolmeesters, onderwijsinspecteurs en intellectuelen met belangstelling voor onderwijs die pleiten voor regeling en vernieuwing van het volkson-

²⁰ Voor zijn stuk over de geschiedenis van het lijdend voorwerp raadpleegde Caron de eerste uitgave. De Vos consulteerde de derde uitgave; ik gebruikte de tweede druk van 1873.

derwijs. In deze pleidooien figureert ook de analyse van de zin als stimulans voor het denken. Ook historiografisch is de ontwikkeling van een syntactische analyse die in het onderwijs de vorm van een redekundige ontleding aanneemt, geattesteerd in vele schoolboekjes van Anslin, Van Schreven, Brugsma, Mulder, – om er enkele te noemen. Vrij lang dragen deze werkjes als titel *Handleiding tot het redekundig ontleden van voorstellen* (Van Schreven). Deze leerboekjes bevatten weinig of geen theoretische reflectie, maakten geen deel uit van de echte spraakkunst van het Nederlands en leidden in het onderwijs een marginaal bestaan. Dit verandert omstreeks 1845-1860. Bij Mulder (1810-1859) bijvoorbeeld is de derde afdeling (na spelling en etymologie) van zijn *Nieuwe Nederlandsche Spraakleer* gewijd aan de “redekunstige analyse”. Deze dient “het naauwkeurig spreken en schrijven eener taal” (1846:193). Behalve onderwerp, gezegde, koppelwoord, kent hij het voorwerp en de bepaling, ook in de vorm van een appositie. In zijn *Nederlandsch spraakkunst voor schoolgebruik* van 1847 heeft Mulder echter de redekundige ontleding als eerste deel van de verder traditionele stof.²¹

In de tijdschriften voor het taalonderwijs wordt in deze jaren in toenemende mate aandacht besteed aan de redekundige ontleding en de zinsdelen. Een speciale positie neemt op dit terrein Taco Roorda in met zijn *Over de deelen der rede* (1852, 1855 en 1864). Zonder op de inhoud van dit werk in te gaan, kunnen we vaststellen dat het feit dat een vooraanstaand taalgeleerde en filosoof een theoretische grondslag legde voor zinsanalyse, aan de onderwijskundige vernieuwing – de implementatie van de redekundige analyse – gewicht gaf. Ook een bepaalde richting, want Roorda’s opvattingen weken sterk af van wat gebruikelijk was. Er kan geen twijfel bestaan aan Roorda’s wens met zijn boek een positie te krijgen in het onderwijs: zijn handleiding voor onderwijzers (1858), ook zijn brieven aan zijn uitgever Suringar bewijzen dat. Zo vraagt hij Suringar alle schoolopzieners een exemplaar van zijn boek te sturen als zij in 1858 bij elkaar komen om over het nieuwe vakonderdeel “redekundige analyse” afspraken te maken en richtlijnen vast te stellen. Roorda’s vriend Van Wieringhen Borski, rector in Zierikzee en Delft, schreef een wegwijzer en ook een anonieme onderwijzer doet een poging Roorda’s taalkundige opvattingen uiteen te zetten. Helaas verliest Roorda de slag om het onderwijs. Zijn theorie was waarschijnlijk te moeilijk en week in zijn originaliteit te sterk af van de traditie. Bovendien had L.A. te Winkel in 1858 en 1859 in twee zeer polemische uitgaven en daarna in vele artikelen in *De Taalgids* de onvolkomenheden van Roorda’s opvattingen uiteengezet: een weinig heldere onderscheiding van de gedachte, de zin der gedachten en de uitdrukking hiervan in taal en een warrige zienswijze op betekenissen en vorm. Overigens werkten veel ideeën van Roorda via deze studies van Te Winkel door in het onderwijs. Ook Brill verwijst in zijn voorberichten steeds naar de studies van Te Winkel. Brills bewerking van zijn syntaxis vertoont dan ook invloed van de discussie over de logische analyse en met name de visie van Te Winkel.²²

21 In de vijfde uitgave van 1854 van deze schoolspraakleer is de “syntaxis of woordvoeging” grondig gewijzigd, duidelijk onder invloed van de opvattingen van de theorie van de Duitser K.F. Becker en de Javanicus Taco Roorda (Van Driel 1988: 45-54).

22 O.a. in Te Winkel 1859 en 1860; zie Van Driel & Noordegraaf 1998: 201-208.

In dit licht moeten we de zinsontledingboeken van Van Dale aan het begin van de jaren zestig zien als een alternatief voor de originele, radicale maar voor het onderwijs te moeilijke visie van Roorda en zijn aanhangers. Het is de visie van Brill die Van Dale tot hapklare brokken voor leerlingen, kwekelingen en onderwijzers versnijdt. Hier ligt de betekenis van Van Dale: de opvattingen van Brill voor de traditionele woordleer en de daarop gebaseerde syntaxis als woordverbindingsleer, aangevuld met de inzichten van Te Winkel op het terrein van de logische analyse, worden via de schoolse bewerkingen van Van Dale bepalend voor de traditionele schoolgrammatica.

• II Slot

Van Dale was met betrekking tot zijn taalkundige schoolboeken niet origineel. Dibbets (1977) verwoordde dit bij een eerste verkenning van Van Dale als taalkundige als volgt: “zomin als het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* van 1874 oorspronkelijk mag worden genoemd, zo min waren de spraakkunstige boeken van Johan Hendrik van Dale originele werken”. Wie deze boeken en boekjes over de zinsontleding bestudeert binnen de ontwikkeling van de schoolgrammatica en de taalkunde van de negentiende eeuw, komt inderdaad tot de conclusie dat Van Dale geen vernieuwer was en evenmin probeerde een eigen visie op de schoolgrammatica uit te dragen. Wat de ontwikkeling van de traditionele (school)grammatica betreft heeft hij echter een eigen plaats met zijn bewerking van Brills woordvoegingsleer tot een leerboek voor de zinsontleding. Brill zelf zal in de nieuwe bewerking van zijn “leer van den volzin of Syntaxis” heel wat opmerkingen en voorbeelden aan de *Zinsontleding* ontleen.

Originaliteit is noch garantie noch voorwaarde voor populariteit of invloed. Zo ook in het geval van Van Dale: zijn schoolboeken leveren decennia lang een aantrekkelijk kader, om niet te zeggen het model voor de traditionele zinsontleding.

• Bibliografie

Anslin Nz., N. (1814). *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden*. Leyden: D. du Mortier.

Bakker, D.M. (1968). *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen*. Leiden: Universitaire Pers.

Bakker, D.M. (1977). De grammatica in de negentiende eeuw. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch: Malmberg, 113-160.

Brill, W.G. (1844). *Over de taal als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken behoort*. Zutphen: A.E.C. van Someren.

Brill, W.G. (1846). *Hollandsche spraakleer*. Leiden: Luchtmans

Brill, W.G. (1849). *Hollandsche spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. Leiden: E.J. Brill.

- Brill, W.G. (1852).** *Nederlandsche spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. II. *Leer van den volzin (syntaxis)*. Leiden: E.J. Brill. (1863²).
- Brill, W.G. (1857).** Over het wezen der voornaamwoorden. *Nieuw Nederlandsch Taalma-gazijn* 4, 37-51.
- Brill, W.G. (1861).** Over het beginsel bij de onderscheiding der woordsoorten in acht te nemen. *De Taalgids* 3, 257-269.
- Brill, W.G. (1863).** *Nederlandsche spraakleer. Ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. II. *Leer van den volzin (syntaxis)*. Leiden: E.J. Brill.
- Brugsma, B. (1840).** *Nederduitsche taalkunde. Aanvankelijk onderwijs in het redekundig ontleden en in het vormen van voorstellen of volzinnen*. Groningen: W. Zuidema (1848²).
- Dale, J.H. van (1861).** *Zinsontleding. Een leerboekje voor de volksschool*. Schoonhoven: S.E. van Nooten. (1^e stukje).
- Dale, J.H. van (1863a).** *Zinsontleding. Een leerboekje voor de volksschool*. Schoonhoven: S.E. van Nooten. (2^e stukje).
- Dale, J.H. van (1863b).** *Beknopt leerboekje der Nederlandsche spraakkunst*. Schoonhoven: S.E. van Nooten.
- Dale, J.H. van (1863c).** *Beknopte Nederlandse spraakkunst. Een leerboekje voor de hoogste klassen der scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs en voor de laagste klasse der Hoogere Burgerscholen*. Schoonhoven: S.E. van Nooten. [2^e dr. 1864; 3^e dr. 1867 4^e dr. 1870].
- Dibbets, G.R.W. (1977).** Van Dale en de Nederlandsche spraakkunst. In: H. Heestermans (red.), *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan dr. C.H.A. Kruyskamp*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 52-62.
- Dijk, J.A. van (1861).** *Boekaankondiging*: W.G. Brill, *Nederlandse spraakleer. Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden, en gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. Leiden: E.J. Brill, 1860 [3^e uitgave]. *De Taalgids* 3, 244-255.
- Driel, L. van (1988).** *De zin van de vorm*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Driel, L.F. van (1999).** Willem Gerard Brill: tot dienstbare wetenschap geroepen. In: L.J. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940*. Utrecht: Matrijs, 33-53.
- Driel, L. van & J. Noordegraaf (1998).** *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Den Haag: SDU Uitgevers – Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Druyven, Th. (1982).** Samenspraak bij de *Hollandsche Spraakleer*. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de *Hollandsche Spraakleer*. In: L. van Driel & J. Noordegraaf (red.), *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande: Duerinck-Krachten, 157-174.
- Groot, D. de (1968).** *Nederlandsche spraakleer*. Arnhem: J. Voltelen.
- Hertog, C.H. den (1892-1896).** *Nederlandsche spraakkunst*. Amsterdam: W. Versluys. (3 dln).
- Kollewijn Nz., A.M. (1864).** Brill's Nederlandsche spraakleer en de onderwijzers. *De Taalgids* 6, 140-148, 202-210.
- Manhave, J. (1872).** Nabericht. *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage, Leiden, Arnhem: Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, I-VIII.

- Mulder, G.C. (1846).** *Nieuwe Nederlandsche spraakleer, naar de beste bronnen bewerkt en gestaafd door het gezag der voornaamste hedendaagsche schrijvers.* Nijmegen: J.F. Thieme. [1854⁵].
- Mulder, G.C. (1847).** *Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik.* Nijmegen: J.F. Thieme.
- Mulder, G.C. (1854).** *Syntaxis of woordvoeging der Nederlandsche taal, overgedrukt uit de vijfde uitgave der Spraakkunst voor schoolgebruik.* Arnhem: J.F. Thieme.
- Roorda, T. (1852).** *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie.* Leeuwarden: Suringar. [1855², 1863³].
- Roorda, T. (1858).** *Handleiding tot het onderwijs in de zinsontleding bij het lager onderwijs.* Leeuwarden: Suringar.
- Schreven, J. van (1832).** *Korte handleiding tot het redekundig ontleden van voorstellen en volzinnen.* Groningen: J. Oomkens. [1843³, 1865⁵].
- Sterkenburg, P.G.J. van (1983).** *Johannes van Dale en zijn opvolgers.* Utrecht-Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Terwey, T. (1878).** *Nederlandsche spraakkunst.* Groningen: J.B. Wolters.
- Weiland, P. (1805).** *Nederduitsche spraakkunst.* Amsterdam: J. Allart.
- Winkel, L.A. te (1858).** *De logische analyse. Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal.* I. Zutphen: W. Thieme.
- Winkel, L.A. te (1859).** Over de natuur der woorden. *De Taalgids* 1, 5-27.
- Winkel, L.A. te (1860).** Over de noodzakelijkheid der toepassing van de stelling: een woord staat onmiddellijk alleen in betrekking tot eene voorstelling. *De Taalgids* 2, 169-187.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

FRANK JOOSTEN*

Abstract

Acronyms in Dutch can be pronounced in two ways: either by spelling out the individual letters, or by simply reading the acronym as a word. This paper uses a corpus of mostly Dutch acronyms to examine the interaction of various factors affecting this difference in pronunciation, such as pronounceability, the size of the acronym's components, the number of syllables and letters, etc. A hierarchically organized rule system is proposed which is able to generate the right pronunciation type for the majority of the acronyms discussed.

I Inleiding

Door de bank genomen kunnen letterwoorden op twee manieren worden uitgesproken: voor sommige gebruikt men de letter-per-letter-uitspraak (bv. *VVD* als [vee-vee-dee]), andere worden uitgesproken als betrof het een gewoon woord (bv. *VARA* als [vaaraa]). De variatie tussen beide uitspraaktypes is onderhevig aan nogal wat factoren, waarvan de meest voor de hand liggende wel de uitspreekbaarheid van het letterwoord is. Aangezien een als-één-woord-uitspraak voor *VVD* indruist tegen de fonotactische regels van het Nederlands, blijft er maar één mogelijkheid meer over: de letter-per-letter-uitspraak. Bij heel wat andere letterwoorden zijn er wel twee mogelijkheden en vooral die gevallen zijn interessant. Waarom spreek je *EK*, *NAP* en *FIOD* respectievelijk uit als [ee-kaa], [en-aa-pee] en [fiejot], en niet als [ek], [nap] en [ef-ie-oo-dee]? Hoe komt het dat *ANS* als [ans] klinkt, maar *EMS* niet als [ems]? En waarom heet de Nederlandse *KUB* de [kup], maar de Belgische *KUB* [kaa-uu-bee]?¹ Op dat soort vragen probeer ik aan de hand van een cor-

* Frank Joosten is aspirant FWO-Vlaanderen, verbonden aan het Departement Linguïstiek van de KU Leuven. Contactadres: KU Leuven, Departement Linguïstiek, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven. E-mail: frank.joosten@arts.kuleuven.ac.be. Dit artikel is een grondige herwerking van paragraaf 5.2 van Joosten (1998). Graag dank ik Jasper Roodenburg, Joop van der Horst en Marianne Welmers voor hun bijdrage aan mijn corpusmateriaal en Frank Jansen, Willy Smedts, Hans Smessaert en enkele anonieme beoordelaars voor hun kritische commentaren op eerdere versies van dit artikel. Uiteraard ben alleen ik verantwoordelijk voor eventuele onvolkomenheden.

1 De vormen tussen vierkante haken fungeren als een informele representatie van de uitspraak, en zijn dus helemaal niet op te vatten als fonetische transcripties in het IPA-formaat. Bij een letter-per-letter-uitspraak worden liggende streepjes gebruikt om de uitspraak van de afzonderlijke letters te scheiden, ook daar waar de uitspraak in de praktijk één onverdeelbaar geheel lijkt te vormen (bv. *NOS* als [ennoowes], *ASLK* (< *Algemene Spaar- en Lijfrentekas*) als [aazelkaa]).

pusstudie een antwoord te formuleren.

Maar laat ik eerst enkele terminologische afspraken maken. De term *letterwoord* gebruik ik voor woordvormen die voldoen aan de volgende eisen:²

- de woordvorm is ontstaan door het achter elkaar plaatsen van één of meerdere beginletters van een langere uitdrukking, die ik *basisvorm* noem (bv. VRT < Vlaamse Radio- en Televisieomroep, HEMA < Hollandsche Eenheidsprijzenmaatschappij, ACCO < Academische Coöperatief);
- de verkorte woordvorm komt zowel in geschreven als gesproken taal voor, m.a.w. afkortingen van het type *e.a.* (< *en andere*) of *d.w.z.* (< *dat wil zeggen*) – die in gesproken taal gerealiseerd worden door de basisvorm (bv. [en andere], niet *[ee-aa]) – zijn geen letterwoorden;³
- de woordvorm is multicomponentieel, m.a.w. verkorte woordvormen die uit maar één component bestaan (bv. *lab* < laboratorium, *cello* < violoncello) zijn geen letterwoorden.

Voorts zal ik omslachtige formuleringen van het type “letter-per-letter-uitspraak” en “als-één-woord-uitspraak” vermijden en het simpelweg bij *letteruitspraak* en *woorduitspraak* houden.

Nog een redactionele opmerking: om verwarringen te voorkomen en geen onbedoelde indicaties te geven van de uitspraakwijze, worden de letterwoorden in wat volgt consequent in hoofdletters weergegeven, ook daar waar ze in de praktijk doorgaans (al dan niet gedeeltelijk) in kleine letters te zien zijn (bv. *hiv*, *horeca*, *Unicef*).⁴

In de eerste paragraaf volgt een (noodgedwongen beknopt) literatuuroverzicht en wordt het nut van een uitvoerige corpusstudie toegelicht. De samenstelling en annotatie van dat corpus vormen het onderwerp van de tweede paragraaf, waarna in een uitgebreide derde paragraaf de verschillende factoren die de uitspraak van letterwoorden kunnen beïnvloeden, één voor één voor het voetlicht treden. In een vierde paragraaf, ten slotte, wordt een hiërarchie van uitspraakregels ontwikkeld, die in staat is voor de meerderheid van de besproken letterwoorden de juiste uitspraak te voorspellen. Die hiërarchie heeft uitdrukkelijk níét tot doel de inwendige “(letterwoord)uitspraak kennis” van de Nederlandse taalgebruiker te modelleren. Zoiets lijkt me voorlopig toekomstmuziek. Wel wil het voorgestelde watervalstelsel een set van achterafregels zijn die de in het corpusmateriaal geconstateerde regelmaat zo goed mogelijk beschrijft. Of de regelhiërarchie ook algemenere geldingskracht bezit, zal verder onderzoek moeten uitwijzen.

2 Ondanks het beklag van Steenbergen (1967) over terminologische onduidelijkheden, worden termen als *afkorting*, *letterwoord*, *initiaalwoord*, *acroniem* en *verkorting* in de literatuur nog altijd met de grootste willekeur door elkaar gebruikt. Aangezien de ANS (1997: 695-697) maar een beperkt aantal types van verkorte woordvormen bespreekt, is ook zij tot nog toe niet echt gezaghebbend gebleken. Een uitgebreid voorstel tot een consequenter terminologie is te vinden in Joosten & Smessaert (1999).

3 Merk op dat *PvdA*, behalve letter per letter (als [pee-vee-dee-aa]), ook op een manier kan worden uitgesproken die de uitspraak van afkortingen en letterwoorden schijnt te combineren: [pee-van-de-aa].

4 Wat de spelling van letterwoorden betreft, viert chaos momenteel hoogtij. Drie of meer verschillende spellingwijzen voor een en hetzelfde letterwoord zijn geen uitzondering: zo vind je in krantenartikels geregeld *B.L.O.*, *BLO*, *b.l.o.* en *blo* terug. De algemene tendens lijkt er een te zijn naar zo weinig mogelijk puntjes en zo veel mogelijk kleine letters, zeker wanneer het om een letterwoord gaat dat als één woord wordt uitgesproken (bv. *Avro*, *radar*). Meer over de spellingevolutie van letterwoorden in Joosten (1998), paragraaf 5.1.

2 Status quaestionis

Ondanks hun exponentiële toename de laatste decennia, vormen letterwoorden in de taalkunde een relatief onontgonnen onderzoeksgebied, zowel in het Nederlands als in andere talen. Het aantal uitvoerige studies (Zumthor 1951, Marchand 1969, Kobler-Trill 1994) is op één hand te tellen en wat de uitspraak van letterwoorden betreft, moeten we het in het Nederlands stellen met één artikel: Jansen & Verhoeven 1996.⁵

Jansen en Verhoeven geven alvast één nuance bij wat tot nog toe over letterwoorden beweerd werd: de uitspraak van een letterwoord hoeft niet altijd ófwel letteruitspraak ófwel woorduitspraak te zijn. Een mengtype is ook mogelijk, zoals wanneer *BASF* wordt uitgesproken als [bas-ef]⁶, of *PGEM* als [pee-gem]. Letter- en woorduitspraak worden dan gecombineerd om een in het Nederlands fonotactisch onuitspreekbare cluster (-*SF* en *PG*-) te “omzeilen”.⁷

Maar laat ik bij de hoofdzaak blijven: wanneer gebruik je letteruitspraak en wanneer woorduitspraak? De hoofdregel van Jansen en Verhoeven (1996: 248) luidt als volgt:

Spreek het letterwoord als gewoon woord uit als de klanken in die volgorde ook in andere Nederlandse woorden voorkomen.

Op die regel bestaan er dan “negatieve” uitzonderingen: een letterwoord dat volgens de fonotactische regels van het Nederlands als een gewoon woord kan worden uitgesproken, wordt toch vaak door middel van de letteruitspraak gerealiseerd (bv. *EEG*, *NAP*). Meestal speelt daarbij volgens Jansen en Verhoeven (1996: 248) de geringe lengte van het letterwoord een rol:

Ze [= letterwoorden, fj] kunnen blijkbaar veel gemakkelijker als gewoon woord uitgesproken worden als dat woord uit twee of meer lettergrepen bestaat.

Jansen en Verhoeven (1996: 249) stellen bovendien nog een aanvullende regel op:

Eenlettergrepige letterwoorden worden alleen als woord uitgesproken als er ten minste twee medeklinkers in voorkomen.⁸

Behalve dat er ook op deze regel weer uitzonderingen blijken te bestaan (bv. *GU* als [guu]) en dat hij niets zegt over hoe letterwoorden van het (zeer frequente) type CVC⁹ (bv. *HIV*,

5 Een Franstalige studie over de uitspraak van letterwoorden is Boula de Mareüil (1995). De voor het Nederlands interessante observaties komen ook in Jansen & Verhoeven (1996) aan bod, wat een bespreking overbodig maakt.

6 In Vlaanderen is de letteruitspraak (als [bee-aa-es-ef]) de enige gangbare.

7 Een uitgebreide bespreking van fonotactische restricties in het Nederlands is te vinden in Booij (1995), paragraaf 3.5.

8 Deze observaties sluiten aan bij een prosodische definitie van een minimaal woord (McCarthy & Prince 1990): een woord bevat minstens één voet (d.w.z. twee mora's of twee syllaben). Zie ook Ewen & Van der Hulst (2001: 229).

9 In wat volgt gebruik ik *C* als afkorting voor *consonant*, *V* als afkorting voor *vocaal*.

NAP, VUT) moeten worden uitgesproken,¹⁰ is het grootste bezwaar misschien nog dat hij op zich niets verklaart.

Ook laten Jansen en Verhoeven – mogelijk door plaatsgebrek – na alle factoren in kaart te brengen die de uitspraak van een letterwoord kunnen beïnvloeden. Ze erkennen terecht de Nederlandse fonotaxis als een sleutelfactor, maar vergeten bijvoorbeeld het belang van de omvang van de opgenomen componenten: dat *ARBO* (< *Arbeidsomstandigheden*) en *SANT* (< *Samenwerkings-verband Nederlandse Terminologie*) respectievelijk als [arboo] en [sant] worden uitgesproken, ligt niet alleen aan meerlettergrepigheid of aan de aanwezigheid van twee of meer consonanten, maar ook aan de meerlettercomponenten *ARB* en *SA* in de basisvorm (zie 3.2).

Een andere leemte in de bespreking van Jansen en Verhoeven is de plaats die vocalen en/of consonanten ten opzichte van elkaar innemen in het letterwoord. Zo bestaan *ANS*, *PLO* en *NEC* alledrie uit twee consonanten en een vocaal, maar de onderlinge posities zijn verschillend en leveren mogelijk een andere uitspraak op (zie 3.5).

Ook reppen Jansen en Verhoeven met geen woord van de invloed die homonymie op de uitspraak van letterwoorden kan hebben.¹¹ Toch is die invloed af en toe reëel (zie 3.6): toen de *Katholieke Hogeschool Tilburg* een universiteit werd, veranderde de basisvorm in *Katholieke Universiteit Brabant*, om ongewenste homonymie met het informele taboewoord *kut* te vermijden. En zeker het omgekeerde fenomeen, homonymie die niet afstoot, maar aantrekt (bv. *VELO* < *Veilig en Ecologisch in Leuven Op de fiets*), komt geregeld voor.

Om een duidelijk zicht te krijgen op het relatieve belang van de genoemde factoren en op hun wisselwerking, lijkt een grondige corpusstudie onontbeerlijk. “Uitspraakregels” zijn immers pas dan waardevol, wanneer voor een behoorlijke verzameling letterwoorden de uitkomsten van de verschillende factoren in kaart zijn gebracht en nagegaan is of de vooropgestelde hypotheses ook rechttop blijven staan na statistisch onderzoek. Om zo een toetsing mogelijk te maken, heb ik zelf een letterwoordencorpus aangemaakt. De principes voor de samenstelling en annotatie ervan zijn het onderwerp van de volgende paragraaf.

● **3 Het letterwoordencorpus: samenstelling en annotatie**

3.1 Samenstelling

Het gehanteerde corpus bevat 307 letterwoorden (zie appendix).¹² Dat lijkt op het eerste gezicht misschien weinig, maar is het niet, wanneer men er rekening mee houdt dat het corpus vrijwel uitsluitend uit uitspreekbare letterwoorden bestaat, m.a.w. uit letterwoorden die niet botsen met de Nederlandse fonotactische regels. Voor slechts tien letterwoor-

10 Het woordje *alleen* in de formulering van de regel is cruciaal. De regel beweert dus niet dat eenlettergrepige letterwoorden met twee of meer consonanten sowieso als woord worden uitgesproken.

11 Letterwoorden en homonymie (“acrohoniemen”) zijn het onderwerp van Appel (1995).

12 *HIV* en *EMU*, letterwoorden die in Nederland en Vlaanderen op een verschillende manier worden uitgesproken, werden tweemaal opgenomen. Bij *BASF* werd de Nederlandse uitspraak (gemengd uitspraaktype) opgenomen en de Vlaamse (letteruitspraak) buiten beschouwing gelaten.

den (d.w.z. ongeveer 3%) is een uitzondering gemaakt: bij drie letterwoorden is de uitspreekbaarheid twijfelachtig (*KSA*, vgl. *xylofoon*; *TSO*, vgl. *tsaar*; *KNAW*), zeven andere zijn in principe onuitspreekbaar, maar vertonen een gemengd uitspraaktype zoals dat bij *PGEM* en *BASF* (als [pee-gem] en [bas-ef]) het geval is.

De reden om vrijwel uitsluitend uitspreekbare letterwoorden op te nemen, ligt voor de hand: bij de onuitspreekbare letterwoorden is er geen probleem. Wanneer een letterwoord een tegen de fonotactische regels van het Nederlands indruisende lettercombinatie bevat, blijft alleen de letteruitspraak over als mogelijkheid. Vandaar dat letterwoorden als *PC*, *APK*, *CDA*, *MKZ*, *KLM*¹³, *ANWB*, *NCRV* of *VPRO* niet opgenomen hoefden te worden.

Het vergt ook niet veel inzicht om te begrijpen dat deze onuitspreekbare letterwoorden het leeuwendeel uitmaken van onze letterwoorden-schat. In principe kan elke mogelijke lettercombinatie een letterwoord vormen. Wetende dat ons alfabet twintig consonanten telt en maar zes vocalen (de *y* meegerekend), is de kans op een onuitspreekbare combinatie dus veel groter dan de kans op een uitspreekbare.¹⁴

De letterwoorden komen uit verschillende bronnen: heel wat materiaal is ontleend aan Apeldoorn (1983), Boef (1989), Carpaij (1990), *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (op cd-rom, 2000)¹⁵, Jansen & Verhoeven (1996), Janssen (1978) en Joosten (1998), andere letterwoorden werden het afgelopen jaar bijeengesprokkeld, of gesignaleerd door collega's. Sommige letterwoorden worden intussen niet meer gebruikt, maar zijn toch opgenomen omdat ze nog steeds vrij algemeen bekend zijn (bv. *EEG*, *ZWO*). Ook al geven de genoemde bronnen doorgaans geen uitspraakinformatie, toch blijkt er – na raadpleging van Nederlandse en Vlaamse informanten – over de uitspraakwijze van de opgenomen letterwoorden een algemene consensus te bestaan.¹⁶

Ik heb ernaar gestreefd zoveel mogelijk ruim verspreide, algemeen bekende letterwoorden te verzamelen, al zijn hier en daar ook wel vaktaalletterwoorden (voornamelijk uit universitaire en taalkundige kringen) opgenomen. Dat hoeft niet echt tot problemen te leiden: een wezenlijk kenmerk van letterwoorden is dat ze vaak deel uitmaken van een woordenschat van "ingewijden". Dat ontkennen door énkelen en alleen algemeen verspreide letterwoorden op te nemen, zou een beetje kortzichtig zijn. Wat bekend is, verschilt bovendien van streek tot streek, van groep tot groep, van persoon tot persoon. Vandaar dat overeenstemming over de uitspraakwijze van een letterwoord meer gewicht heeft gekregen in de samenstelling van het corpus dan de algemene verspreiding ervan (al bleef dat laatste wel een pluspunt).

13 Op de beurs worden de aandelen-KLM wel *klemmen* genoemd.

14 Letterwoorden ontstaan in geschreven taal, zodat de uitspraak van de letters in een letterwoord die van de letters in de basisvorm niet noodzakelijk hoeft te weerspiegelen: *C* klinkt als [see] in *CAO*, maar als [k] in *collectieve arbeidsovereenkomst*.

15 Het mag een tekort genoemd worden van de *Grote Van Dale* op cd-rom (2000) dat letterwoorden – in tegenstelling tot de meeste andere lemmata – niet voorzien zijn van een uitspraakrepresentatie.

16 Ik durf niet uit te sluiten dat oordelen over de uitspraakwijze van de opgenomen letterwoorden hier en daar toch nog lichtjes zullen verschillen. De oorzaak van die afwijkende oordelen zal dan vaak de (on)vertrouwdheid met het letterwoord zijn, of de (in)formaliteit van de context waarin het letterwoord gebruikt wordt. Zo kunnen *BAP* en *ZAP* (< *Bijzonder/Zelfstandig Academisch Personeel*; normaal letteruitspraak) aan Vlaamse universiteiten soms als woord worden uitgesproken in informele contexten. Zelf heb ik telkens gekozen voor de neutrale uitspraakwijze.

In tegenstelling tot de exclusief Nederlandse voorbeelden bij Jansen en Verhoeven (1996) komen de in mijn corpus opgenomen letterwoorden in Nederland en/of Vlaanderen voor. Van de 307 letterwoorden zijn er 131 (42,5%) gemarkeerd als exclusief Nederlands, 89 (29%) als exclusief Vlaams en 87 (28,5%) als Nederlands én Vlaams (met de ruimste verspreiding dus).

De letterwoorden hebben hoofdzakelijk (77%) Nederlandstalige basisvormen, al heb ik ook sommige, meestal ruim verspreide letterwoorden met Engelse, Franse of Duitse basisvormen opgenomen.¹⁷ Dat is niet in strijd met de opzet van dit artikel: *letterwoorden in het Nederlands* betekent nu eenmaal iets anders dan *Nederlandse letterwoorden*. Veeleer dan een intralinguaal verschijnsel vormen letterwoorden een internationaal taalfenomeen, met globaal gezien parallele evoluties in verschillende talen (vgl. bv. Kobler-Trill 1994, hoofdstuk 4 en Joosten 1998, hoofdstuk 6) en daar moet dan ook rekening mee worden gehouden. Toch blijft ook bij letterwoorden met uitheemse basisvormen de Nederlandse uitspraak het uitgangspunt. Zo worden *VIP* en *IRA* in het Nederlands als woord uitgesproken ([vip] en [iera]), in tegenstelling tot in het Engels ([vie-ai-pie] en [ai-ar-ei]). Omodeloze complicaties te vermijden, heb ik letterwoorden waarbij de uitheemse uitspraak doorgaans niet “vernederlandst” wordt (bv. *CIA* als [sie-ai-ei] en niet als [see-ie-aa], *AIDS* als [eits] en niet als [aits]) buiten beschouwing gelaten.

3.2 Annotatie

Voor de annotatie van de corpusverzameling maakte ik gebruik van het computerprogramma *Abundantia Verborum*.¹⁸ Behalve voor uitspraaktype kreeg elk letterwoord ook annotaties voor: omvang van de opgenomen componenten, aantal syllaben, aantal letters, compositie van het letterwoord, homonymie/homofonie en regionale verspreiding. In de volgende, uitvoerige paragraaf wordt nagegaan in welke mate deze factoren het uitspraaktype bepalen.

● 4 Uitspraakbeïnvloedende factoren: een empirisch overzicht

De volgorde waarin de bovengenoemde factoren aan bod komen, is niet volkomen arbitrair: eerst de belangrijke factoren, waarvan de invloed in heel het corpus merkbaar is, daarna de “zwakkere” factoren, die uitsluitend in deelgebieden van het corpus werkzaam blijken te zijn. (De basisvormen van de besproken letterwoorden zijn terug te vinden in de appendix.)

17 Het geringe aantal letterwoorden met een basisvorm uit andere talen, zoals het Italiaans (*RAI* < *Radioaudizioni Italiana*), het Russisch (*TASS* < *Telegrafnoje Agentsvo Sovjetskogo Sojuza*) of het Baskisch (*ETA* < *Euskadi Ta Askatasuna*), werd gemakshalve buiten beschouwing gelaten.

18 *Abundantia Verborum* werd ontwikkeld door Dirk Spielman (KU Leuven). Voor een uitgebreide beschrijving, zie Spielman (1997) en <http://www.ling.arts.kuleuven.ac.be/genling/abundant/>.

4.1 Uitspreekbaarheid

Uitspreekbaarheid mag niet worden verward met schriftbeeld. Ook schriftbeelden die in het Nederlands erg zeldzaam zijn, bijvoorbeeld een *C*, *Q* of *V* aan het einde van een woord (*POC*, *IQ*, *AV*), zijn in principe uitspreekbaar. Voorbeelden als *KNAC*, *FAQ* en *AMEV*, die als woord worden uitgesproken, bewijzen dat.

Dat uitspreekbaarheid een sleutelfactor is, is al enkele keren gezegd. Aangezien *NGO* (< *niet-gouvernementele organisatie*) in het Nederlands – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Swahili – een fonotactisch onuitspreekbare cluster vormt, is het letterwoord “gedoemd” tot de letteruitspraak.¹⁹ Niet altijd zijn fonotactische kwesties zo gemakkelijk te beoordelen. Zo zou je je kunnen afvragen of de begincluster *ts-* die je in *TSO* aantreft, fonotactisch gezien Nederlands is. In het Nederlands komen wel woorden voor als *tsaar*, *tseetsee* en *tsoenami*, maar dat zijn dan ook niet toevallig leenwoorden.²⁰ Veeleer dan een zwart-witkwestie is de fonotaxis van een taal dus een gradueel fenomeen, waarbij de grenzen, onder andere door taalcontact, vaag blijven. In het corpusmateriaal hebben we ervoor gekozen maar een zeer beperkt aantal gevallen van twijfelachtige uitspreekbaarheid op te nemen.

Dat onuitspreekbaarheid doorgaans de letteruitspraak impliceert, betekent vanzelfsprekend niet het omgekeerde, nl. dat uitspreekbaarheid de woorduitspraak zou impliceren. Tegenvoorbeelden zoals *NEC*, *EEG* of *PLO* (uitgesproken als [en-ee-see], [ee-ee-gee] en [pee-el-oo]) zijn legio. Bij letter per letter uitgesproken letterwoorden zou er dus een onderscheid kunnen worden gemaakt tussen “structureel noodzakelijke” en schijnbaar “arbitraire” letteruitspraak. In elk geval zijn er geen fonologische gevolgen; zo ligt de klemtoon bij letteruitspraak altijd op de laatste letter (bv. [en-gee-oo], [en-ee-see]), ongeacht de uitspreekbaarheid van het letterwoord.^{21 22}

19 In een aantal gevallen staat onuitspreekbaarheid niet onmiddellijk gelijk met letteruitspraak. Bij *BASF*, *CWIS*, *DGIS*, *KFOR* en *PGEM* worden letter- en woorduitspraak gecombineerd tot [bas-ef], [see-wis], [dee-gis], [kaa-for] en [pee-gem]. Structureel lijken deze letterwoorden erg op elkaar: ze bestaan uit vier letters, waarvan de eerste drie of de laatste drie een uitspreekbaar geheel vormen. Toch hoeft zo’n structuur niet noodzakelijk tot een gemengde uitspraak te leiden: *VDAB* (< *Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding*) en *VPRO* (< *Vrijzinnig-Protestantsche Radio-Omroep*) worden uitsluitend letter per letter uitgesproken, niet als [vee-dap] en [vee-pro]. De lengte van vier letters blijkt cruciaal te zijn voor het gemengde uitspraaktype: vergelijkbare letterwoorden van drie letters, zoals *BPA* of *APK*, krijgen uitsluitend de letteruitspraak en worden dus niet als [bee-paa] of [ap-kaa] gerealiseerd.

20 Zie ook Trommelen (1984: 105-106).

21 Ook het accentpatroon van de basisvorm heeft geen enkele invloed bij letterwoorden met letteruitspraak. Zo ligt het accent bij *VTM* op de *M* ([vee-tee-em]), terwijl het accent in de basisvorm *Vlaamse Televisiemaatschappij* op *televisie* ligt.

22 Letterwoorden met woorduitspraak volgen voor het overgrote deel de klemtoonregels van het Nederlands. De klemtoon ligt op de voorlaatste lettergreep ([vaaraa], [aabos], [uuneskoo]), tenzij de laatste lettergreep superzwaar is (klemtoon op de laatste lettergreep: [beeneeluks]), óf de laatste een korte gesloten lettergreep is en de voorlaatste een open lettergreep (klemtoon op de op twee na laatste lettergreep: [uuniesef]). (Het klemtoonpatroon van Engelse letterwoorden wordt behandeld in McCully & Holmes (1988). Kager (1989) biedt een overzicht van de Nederlandse klemtoonregels.)

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

4.2 Omvang van de opgenomen componenten

Letterwoorden als *ACCO* (< *Academische Coöperatief*), *HORECA* (< *hotel-restaurant-café*) en *MARVA* (< *Marine Vrouwen Afdeling*) bevatten één of meerdere meerlettercomponenten en worden alle drie als woord uitgesproken. Toevallig is dat niet, zoals blijkt uit tabel 1:

	letter-uitspraak	woord-uitspraak	letter- én woorduitspr.	gemengd uitspraaktype	
initialen	94	152	6	6	258
initia(a)l(en) en meerletterc(n).	0	26	0	1	27
meerlettercomponenten	0	22	0	0	22
	94	200	6	7	307

Tabel 1: Uitspraaktypes en omvang van de opgenomen componenten

Meerlettercomponenten en letteruitspraak blijken onverzoenbaar: op één voorbeeld van een gemengd uitspraaktype na (*KFOR*) krijgen alle corpusvoorbeelden die een meerlettercomponent bevatten (49) automatisch de woorduitspraak. Anders uitgedrukt: (uitsprekbare) letterwoorden krijgen maar letteruitspraak als ze uitsluitend uit initialen bestaan.²³

Verrassend is die vaststelling niet. Wanneer er meer materiaal wordt opgenomen dan uitsluitend initialen, m.a.w. wanneer er ook niet-initieel “vulsel” aanwezig is, dan lijkt dat extra materiaal net te worden toegevoegd om een woorduitspraak te stimuleren. Als *Marine Vrouwen Afdeling* tot het letterwoord *MVA* had geleid, dan zou de letteruitspraak de enige mogelijke optie zijn geweest. Door de meerlettercomponent *MAR* te selecteren in plaats van uitsluitend de initiaal *M* wordt het letterwoord uitsprekbaar en de woorduitspraak daardoor mogelijk. In sommige gevallen zorgt de meerlettercomponent niet zozeer voor uitsprekbaarheid, maar verhoogt hij wel de kans op een woorduitspraak. Zo had *Hollandsche Eenheidsprijzen-maatschappij* bijvoorbeeld ook tot *HEM* kunnen leiden, dat net zoals *HEMA* uitsprekbaar is. De meerlettercomponent *MA* zorgt er evenwel voor dat het letterwoord bisyllabisch wordt en zoals in 3.3 zal worden aangetoond, bevordert meerlettergreepigheid de woorduitspraak.²⁴

23 Heel sporadisch treft men fonotactisch onuitsprekbare letterwoorden aan met een meerlettercomponent, zoals *SPW* (< *Sportwetenschappen*, [es-pee-wee]) of (in het Engels) *PhD* (< *Doctor of Philosophy*, *Philosophiae Doctor*, [pie-eitsj-die]).

24 In uitzonderlijke gevallen lijken meerlettercomponenten alleen maar opgenomen te worden om een letterwoord te creëren dat homoniem is met een al bestaand woord. In dat geval blijft de woorduitspraak gehandhaafd, maar dient de meerlettercomponent in de eerste plaats het woordbeeld. Zo staat het letterwoord *MYTHE* voor *Multimedia Young Children Thesaurus for Educational Purposes*. Voor een uitsprekbaar letterwoord had men in principe genoeg gehad aan de initiaal *T* (*MYTE* dus), maar de meerlettercomponent *TH* zorgt ervoor dat het letterwoord niet alleen homofon, maar ook homoniem is met de soortnaam *mythe*.

4.3 Aantal syllaben

Tabel 2 geeft de relatie weer tussen uitspraaktype en aantal syllaben. Daarbij worden de letterwoorden verdeeld volgens het aantal syllaben dat ze zouden tellen, als ze als woord zouden worden uitgesproken. Het gaat met andere woorden veeleer om de potentiële dan om de actuele syllabestructuur (al kunnen beide natuurlijk samenvallen). Zo wordt *NAP*, dat normaal gezien letter per letter wordt uitgesproken, ingedeeld bij de (potentieel) monosyllabische letterwoorden.

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	gemengd uitspraaktype	
1 syllabe	76	75	4	0	155
1 of 2 syllaben²⁵	4	2	0	0	6
2 syllaben	14	102	2	0	118
3 syllaben	0	19	0	0	19
4 syllaben	0	2	0	0	2
syllaben n.v.t.²⁶	0	0	0	7	7
	94	200	6	7	307

Tabel 2: *Uitspraaktypes en aantal syllaben*

Meerlettergreepigheid blijkt een woorduitspraak bevorderende factor te zijn. Tabel 2 toont aan dat alle voorbeelden uit het corpus met een tri- of quadrisyllabische structuur (21) als woord worden uitgesproken: geen [es-aa-bee-ee-en-aa] dus, maar simpelweg [saabee-naa].

Ook bij letterwoorden met een bisyllabische structuur is er een duidelijke voorkeur voor de woorduitspraak (102/118, d.w.z. 86,5%). Tot de uitzonderingen behoren sommige letterwoorden van het type VCV (bv. *UCI*, *ASO*) en een aantal letterwoorden die je op grond van analogie uitspreekbaar moet noemen, hoewel ze dat niet onomstotelijk zijn.²⁷

Letterwoorden met een duidelijk monosyllabische structuur blijken geen voorkeur te vertonen voor een van beide uitspraaktypes: 76 letterwoorden (49%) kiezen voor de woorduitspraak, 75 (48,5%) voor de letteruitspraak en vier (2,5%) laten beide mogelijkheden toe. Verdere differentiëring binnen deze uitgebreide groep, die meer dan de helft van het corpusmateriaal beslaat, zal dus zeker nodig zijn. De algemene conclusie voor

²⁵ Bij sommige letterwoorden is het niet zo duidelijk of er sprake is van een monosyllabische dan wel een bisyllabische structuur. Zo kunnen *IAAF*, *IAC* en *IOC* in principe worden uitgesproken als [jaaf], [jak] en [jok] (monosyllabisch, met de semivocaal j in anlautpositie) of als [iejaaf], [iejak] en [iejok] (bisyllabisch). Bij *ARM* en *CERN* kan de svarabhaktivocaal optreden, wat betekent dat ook deze letterwoorden schommelen tussen een monosyllabische ([arm], [sern]) en een bisyllabische structuur ([ar^ɔm], [ser^ɔn]).

²⁶ Voor de in principe onuitspreekbare letterwoorden van het type *PGEM* is het aantal syllaben niet van toepassing.

²⁷ *EHBO* is, naar analogie van *EHSAL* (als [eesal]), uitspreekbaar (als [eeboo]), al is het duidelijk dat de *H* de woorduitspraak hier allesbehalve bevordert. En ook al komt de cluster *-ao* in het Nederlands nauwelijks of niet voor (behalve in leenwoorden zoals *cacao*, *curacao* en *farao*), toch moeten *CAO*, *PAO*, *VAO* en *WAO* uitspreekbaar genoemd worden, naar analogie van *TAO*, dat als woord (als [taao]) wordt uitgesproken.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

deze sectie luidt: letterwoorden met een structuur van twee of meer syllaben kiezen voor de woorduitspraak.

4.4 Aantal letters²⁸

Jansen en Verhoeven (1996: 249) wijzen er op dat “letterwoorden een minimale omvang of een minimaal gewicht moeten hebben, willen ze voor een woorduitspraak in aanmerking komen”. Behalve door het aantal syllaben kan omvang ook worden uitgedrukt door het aantal letters. Als Jansen en Verhoeven gelijk hebben, dan stijgt de kans op woorduitspraak naarmate de lengte van de uitspreekbare letterwoorden toeneemt.

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	gemengd uitspraaktype	
2 letters	32	2	0	0	34
3 letters	56	71	5	0	132
4 letters	6	79	1	7	93
5 letters	0	28	0	0	28
6 letters	0	12	0	0	12
7 letters	0	3	0	0	3
8 letters	0	3	0	0	3
9 letters	0	2	0	0	2
	94	200	6	7	307

Tabel 3: Uitspraaktypes en aantal letters

Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. Bij letterwoorden van twee letters²⁹ worden slechts twee van de 34 voorbeelden (6%) gekenmerkt door woorduitspraak. Bovendien zijn die twee voorbeelden *VU* en *GU*, waarbij het niet onaannemelijk is dat de woorduitspraak het gevolg is van wat Jansen en Verhoeven “rijtjeseffect” noemen: omdat alle letterwoorden verwijzend naar Nederlandse universiteiten als woord worden uitgesproken (bv. [rul], [rug], [kup]), worden ook *VU* en *GU* als woord ([vuu] en [guu]) uitgesproken. In de regel lijkt te gelden dat tweeletterwoorden de letteruitspraak krijgen.

Bij drieletterwoorden is het aandeel van woorduitspraak heel wat hoger (71/132, d.w.z. 54%) en bij vierletterwoorden (92%) lijkt woorduitspraak de regel te zijn.³⁰ Vanaf vijf letters geldt de regel zelfs voor de volle honderd procent. Letterwoorden van vijf letters of meer worden dan ook alleen letter per letter uitgesproken, wanneer ze onuit-

28 Voorbeelden van (partiële) letterwoorden met één letter zijn *e-mail* (< *electronic mail*) of *Comité-P* (< *Comité-Politie*). Omdat de uitspraak van die initialen geen problemen oplevert, zijn dit soort letterwoorden niet in het corpus opgenomen.

29 In plaats van omslachtige uitdrukkingen zoals *letterwoord van twee/drie/vier/enz. letters*, gebruik ik in wat volgt de termen *tweeletterwoord*, *drieletterwoord*, *vierletterwoord* enz.

30 Als we de zeven onuitspreekbare letterwoorden van het type *PGEM* buiten beschouwing laten, dan worden 79 van de 86 vierletterwoorden (92%) als woord uitgesproken. De uitzonderingen zijn *ACOD*, *ACOV*, *EHBO*, *IAAF*, *IVVO* en *KNOV*. *KNAW* laat beide uitspraaktypes toe.

sprekbaar zijn, zoals in het geval van *VFSIPH* (< *Vlaams Fonds voor Sociale Integratie voor Personen met een Handicap*).

Kortom, terwijl tweeletterwoorden te kort zijn om als woord te worden uitgesproken, is bij letterwoorden van vier letters of meer woorduitspraak de algemene regel. Drieletterwoorden zitten daartussenin (zowel letter- als woorduitspraak) en vragen dus zeker om een diepgaandere analyse.³¹

4.5 Compositie van het letterwoord

Voor tweeletterwoorden heeft de compositie van het letterwoord, m.a.w. de verdeling van consonanten en vocalen, geen invloed op het uitspraaktype. Tweeletterwoorden worden sowieso letter per letter uitgesproken, of ze nu van het type VV, CV of VC zijn (bv. *EU*, *LO*, *IQ*).

Ook bij letterwoorden van vier letters of meer speelt de opbouw van het letterwoord geen bepalende rol. Uitsprekbare letterwoorden (bv. *VARA*, *RADAR*, *BENELUX*) worden als woord uitgesproken, onuitsprekbare (bv. *NCRV*, *NSDAP*, *VFSIPH*) letter per letter.³²

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	
VVV (1/2)	1	3	0	4
VVC (1/2)	6	0	0	6
VCV (2)	4	12	2	18
CVV (1/2)	5	4	0	9
VCC (1)	12	2	0	14
CVC (1)	22	49	3	74
CCV (1)	6	1	0	7
CCC (n.v.t.)	0	0	0	0
	56	71	5	132

Tabel 4: *Uitspraak- en compositietypes voor drieletterwoorden*³³

- 31** Verschillende studies wijzen erop dat de meest voorkomende lengte van letterwoorden drie à vier letters is. Volgens Calvet (1973: 33) maken drie- en vierletterwoorden respectievelijk 46% en 32% uit van het totale aantal in de Franse taal. Germain en Lapiere (1988: 72) komen tot een vergelijkbaar resultaat: 41,5% en 31%. Ook Zumthor (1951: 32-33) ziet een “tendance assez générale à obtenir des mots de 3 ou 4 syllabes (c’est-à-dire formés de 3 ou 4 lettres)”, en Kobler-Trill (1994: 167) toont aan dat letterwoorden bestaande uit drie initialen ongeveer tweederde van de totale Duitse letterwoorden-schat uitmaken. Over die kwantitatieve verhoudingen kan en wil dit onderzoek niets zeggen. In de eerste plaats omdat er geen onuitsprekbare letterwoorden in het corpus zijn opgenomen, maar ook omdat het corpus niet met die bedoeling is samengesteld. De gebruikte letterwoordenverzameling wil predicties mogelijk maken over de uitspraak van letterwoorden, niet over de frequentie van letterwoordtypes of -tokens in corpora.
- 32** In de uitzonderingen *ACOD*, *ACOV*, *EHBO*, *IAAF*, *IVVO* en *KNOV* – de uitsprekbare vierletterwoorden die toch letter per letter worden uitgesproken – valt geen duidelijke lijn te herkennen. Ze vertonen verschillende compositietypes (VCVC, VCCV, VVVC en CCVC), waarvoor ook “normale” voorbeelden met woorduitspraak te vinden zijn (bv. *OPEC*, *AVRO*, *TROS*).
- 33** Het gemengde uitspraaktype wordt hier en verderop buiten beschouwing gelaten, aangezien geen enkel drieletterwoord op die manier wordt uitgesproken. Voorts zijn er in het corpus geen voorbeelden van het type CCC opgenomen, omdat die altijd onuitsprekbaar zijn en dus sowieso een letteruitspraak opleveren.

Mogelijk is bij drieletterwoorden de compositie van het letterwoord wel van belang, ook al geven de cijfers in tabel 4 op het eerste gezicht een diffuus beeld. Sommige types verkiezen de woorduitspraak (VVV, VCV, CVC), andere de letteruitspraak (VVC, VCC, CCV), en bij nog andere (CVV) lijken woord- en letteruitspraak even “sterk”.

Wanneer je evenwel het aantal syllaben dat de verschillende compositietypes kunnen opleveren, in de analyse betreft, ontstaat er een duidelijker patroon.³⁴ Letterwoorden van het VCV-type (67% woorduitspraak) bevatten altijd twee syllaben en niet toevallig zijn ook twee van de drie VVV-voorbeelden met woorduitspraak bisyllabisch (*AIO, OIO*).³⁵ Omdat verder blijkt dat drie van de vier CVV-voorbeelden met woorduitspraak (*FAO, GIA, TAO*) twee syllaben bevatten en dat de monosyllabische compositietypes VCC en CCV een grote voorkeur vertonen voor letteruitspraak, zou je kunnen besluiten dat er bij drieletterwoorden een voorkeur bestaat voor de letteruitspraak, tenzij wanneer het letterwoord potentieel bisyllabisch is. Dat zou betekenen dat het compositietype ook voor drieletterwoorden weinig of geen belang heeft.

Tégen zo een conclusie pleit het zeer frequente CVC-type, dat ondanks zijn monosyllabische karakter een voorkeur heeft voor de woorduitspraak (49/74, d.w.z. 66%). Waarom dat zo is, is niet helemaal duidelijk. Wel hebben heel wat woorden in het Nederlands de structuur CVC (bv. *vos, put, kan, bed, wig*, enz.) en is de kans dat CVC een onuitspreekbaar letterwoord oplevert indien niet onbestaande, dan toch veel kleiner dan bij de andere types, bv. CCV of VCC. Mogelijk zorgt analogie ervoor dat de uitspreekbare letterwoorden van de andere types (bv. *PLO, EMS*) – zeker wanneer ze monosyllabisch zijn – sneller aansluiten bij de uitspraak die gebruikt wordt voor de talrijke, onuitspreekbare letterwoorden van hetzelfde compositietype (bv. *CDA, ANP*), de letteruitspraak dus. De hypothese is dan dat de compositietypes met een grotere kans op een uitspreekbaar letterwoord sneller voor woorduitspraak zullen kiezen dan compositietypes die hoofdzakelijk onuitspreekbare letterwoorden opleveren.

Toch kan dat niet het hele verhaal zijn. Daarvoor is het aandeel van letteruitspraak in het CVC-type (30%) te groot. Ook doet de vaststelling dat het Nederlands veel CVC-woorden heeft, de vraag rijzen in welke mate homonymie (en/of homofonie) een bepalende factor is.

34 Het mogelijke aantal syllaben wordt in tabel 4 aangegeven na elk compositietype: één (1), twee (2), één of twee (1/2) en niet van toepassing (n.v.t.).

35 Toegegeven, ook het VVV-letterwoord met letteruitspraak, *UIA*, is potentieel bisyllabisch. Een mogelijke verklaring daarvoor, die in 3.7 behandeld wordt, is van geografische aard: Vlaamse letterwoorden (zoals *UIA*) blijken minder snel als woord te worden uitgesproken dan Nederlandse. Een andere verklaring, gesuggereerd door een van de anonieme reviewers, is dat niet alleen de uitspraak van Nederlandse universiteitsnamen ([guu], [vuu], [rul], [rug] enz.) een “rijtjeseffect” vertoont, maar ook die van Vlaamse – of zelfs Belgische – universiteitsnamen. In Vlaanderen worden universiteitsnamen doorgaans letter per letter uitgesproken ([er-uu-gee], [vee-uu-bee], [el-uu-see], [kaa-uu-bee] enz.). Aangezien ook alle Franstalige Belgische universiteiten letteruitspraak vertonen ([uu-el-bee], [uu-el-gee], [uu-see-el]) en Franstalige en Nederlandstalige universiteiten in België vaak als elkaars tegenhangers worden beschouwd (*UCL/KUL, ULG/RUG, ULB/VUB*), is het niet onaanmerkelijk dat er sprake is van Franse invloed.

4.6 Homonymie en homofonie³⁶

Bij tweeletterwoorden spelen homonymie of homofonie geen enkele rol. Of er al dan niet sprake is van homonymie (bv. *AN*, *EG*) of homofonie (bv. *IQ*, *OV*), tweeletterwoorden hebben sowieso een uitgesproken voorkeur voor de letteruitspraak.

Omdat vierletterwoorden voor het overgrote deel als woord worden uitgesproken, is ook daar het effect van homonymie op het uitspraaktype minimaal te noemen. Wanneer een letterwoord van vier letters of meer homoniem is met een al bestaand woord (*STEM*, *TROS*, *ERASMUS*), dan mag je er in veel gevallen van uitgaan dat die homonymie door de “letterwoordmaker” zo bedoeld is. In ieder geval wordt het verband tussen letterwoord en homoniem door de maker niet als hinderlijk ervaren.³⁷

De kans dat homonymie een grotere rol speelt bij drieletterwoorden, is reëel. De keuze tussen woorduitspraak en letteruitspraak kan daar immers niet beslecht worden op basis van de omvang, zoals dat bij tweeletterwoorden (te kort voor de woorduitspraak) en letterwoorden van vier letters of meer (nogal lang voor de letteruitspraak) wel het geval is.

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	
homonymie: soortn.	5	18	1	24
homonymie: eigenn.	3	1	0	4
homonymie: soortn./eigenn.	2	0	0	2
homonymie: andere	3	4	0	7
homofonie: soortn.	8	2	0	10
homofonie: eigenn.	1	0	0	1
homofonie: soortn./eigenn.	0	0	0	0
homofonie: andere	1	2	0	3
geen homonymie/homofonie	33	44	4	81
	56	71	5	132

Tabel 5: Uitspraaktypes en homonymie/fonie voor drieletterwoorden

In tabel 5 wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten homoniemen (en homofonen): soortnamen (bv. *GOM*), eigennamen (bv. *RAF*), woorden die zowel soort- als eigenaam kunnen zijn (bv. *ROB*) en een restcategorie (bv. het bezittelijk voornaamwoord *ONS*).

³⁶ In principe veronderstelt homonymie homofonie, waardoor alle homoniemen automatisch ook homofonen zijn. In wat volgt worden homofonen evenwel op een striktere manier gedefinieerd, nl. als gelijkkluidende woorden met een verschillende spelling.

³⁷ Letterwoorden zijn de laatste decennia zo in aantal toegenomen dat heel wat letterwoorden ook homoniemen zijn van elkaar. Zo blijkt uit Apeldoorn (1983: 179) dat *NBB* kan staan voor *Nederlandse Badminton Bond*, *Nederlandse Basketball Bond*, *Nederlandse Bioscoopbond*, *Nederlandse Boekverkopers Bond*, *Nederlandse Bond van Bouwondernemers*, *Nederlandse Bridge Bond* en *Nationale Bank van België*. Dit soort homonymie wordt door taalgebruikers wel vaak als hinderlijk ervaren.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

Ook al is het cijfermateriaal te beperkt om verregaande conclusies te trekken, toch kunnen enkele interessante zaken worden vastgesteld. In de eerste plaats lijkt homonymie de woorduitspraak van drieletterwoorden in het algemeen niet te belemmeren. Integendeel, voor het meest voorkomende type van homonymie, nl. dat met een soortnaam, verkiezen 18 van de 24 letterwoorden (d.w.z. 75%) de woorduitspraak, een verhouding die opmerkelijk hoger ligt dan in die gevallen waar er van homonymie of homofonie geen sprake is (44 van de 81, d.w.z. 54,5%). Uiteraard is het niet uitgesloten dat in een enkel geval negatief geconnoteerde homonymie vermeden wordt. Mogelijk is dat het geval met de letteruitspraak van *AAP*. Omdat de meeste homoniemen evenwel gevoelsmatig neutraal zijn, lijkt het effect van belemmerende, want pejoratief geconnoteerde homonymie verwaarloosbaar. Een uitzondering is er wel bij homonymie met eigennamen: *LUC*, *ALF*, *RAF*, *BOB* en *ROB*³⁸ worden letter per letter uitgesproken. Alleen *ANS* lijkt een tegenvoorbeeld te zijn.³⁹

Een andere vaststelling is dat homofonie (bv. *NEC*, *TEE*) de woorduitspraak allesbehalve bevordert: 10 van de 14 voorbeelden (d.w.z. 71,5%) vertonen letteruitspraak. Homofonie blijkt dus eerder af te stoten dan aan te trekken.

Het is evenwel de vraag of je aan tabel 5 zulke algemene conclusies mag verbinden. Het feit dat de *RUG* (< *Rijksuniversiteit Groningen*) in Nederland als [rug] wordt aangeduid, maar in Vlaanderen (< *Rijksuniversiteit Gent*) als [er-uu-gee], en dat hetzelfde fenomeen zich voordoet bij *KUB* ([kup] voor de *Katholieke Universiteit Brabant*, maar [kaa-uu-bee] voor *Katholieke Universiteit Brussel*) zou erop kunnen wijzen dat Nederland en Vlaanderen op een andere manier omgaan met homonymie en homofonie. Een verdere differentiëring volgens regionale verspreiding is dus wenselijk.

	letteruitspraak			woorduitspraak			letter- én woorduitspraak			
	N	V	N+V	N	V	N+V	N	V	N+V	
homonymie: soortn.	2	3	0	8	5	5	0	1	0	24
homonymie: eigenn.	0	2	1	0	0	1	0	0	0	4
homonymie: soortn./eigenn.	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2
homonymie: andere	1	1	1	1	1	2	0	0	0	7
homofonie: soortn.	4	3	1	1	0	1	0	0	0	10
homofonie: eigenn.	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
homofonie: soortn./eigenn.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
homofonie: andere	0	1	0	1	0	1	0	0	0	3
geen homonymie/homofonie	7	12	14	22	5	17	2	2	0	81
	15	24	17	33	11	27	2	3	0	132

Tabel 6: Uitspraaktipes en regionaal gedifferentieerde homonymie/fonie voor drieletterwoorden

38 De laatste twee behoren tot de categorie “homonymie: soortn./eigenn.”.

39 Wanneer letterwoorden langer zijn dan drie letters en drie letters met een eigenaam (bv. *ERASMUS*), dan wordt de woorduitspraak uiteraard niet langer gehinderd. Het gaat dan om doelbewust gekozen homonymie.

In tabel 6 worden de gegevens uit tabel 5 verder verdeeld volgens hun geografische verspreiding: Nederland (N), Vlaanderen (V) en Nederland én Vlaanderen (N+V).⁴⁰ Op het eerste gezicht lijken er geen noemenswaardige geografische verschillen te bestaan: voor de drie onderscheiden regio's lijkt homonymie in tegenstelling tot homofonie geen hinderpaal te vormen voor de woorduitspraak.

In de onderste rij van de tabel duikt echter een verrassend verschil op tussen Nederland en Vlaanderen. In die gevallen waarbij drieletterwoorden géén homonymie of homofonie vertonen, blijkt Nederland (22/31, d.w.z. 71%) veel sneller dan Vlaanderen (5/19, d.w.z. 26,5%) voor woorduitspraak te opteren. Zelfs wanneer we voor zowel Nederland als Vlaanderen de gemeenschappelijke letterwoorden-schat (N+V dus) meerekenen, blijft het verschil aanzienlijk (Nederland 39/62, d.w.z. 63% vs. Vlaanderen 22/50, d.w.z. 44%). Regionale verspreiding is voor de uitspraak van drieletterwoorden dan ook een belangrijke factor, vooral in die gevallen waarin er geen sprake is van homonymie of homofonie.

4.7 Regionale verspreiding

Twee frequente compositietypes waarbij je verschillen tussen Nederland en Vlaanderen verwacht, zijn CVC en VCV. Bij de andere types van drieletterwoorden is er (zie 3.5) een algemene tendens tot de letteruitspraak, behalve wanneer de structuur bisyllabisch is.⁴¹

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	
Nederland	5	24	2	31
Vlaanderen	14	9	1	24
Nederland én Vlaanderen	3	16	0	19
	22	49	3	74

Tabel 7: Uitspraaktypes en regionale verspreiding voor het compositietype CVC

	letteruitspraak	woorduitspraak	letter- én woorduitspraak	
Nederland	1	4	0	5
Vlaanderen	1	0	2	3
Nederland én Vlaanderen	2	8	0	10
	4	12	2	18

Tabel 8: Uitspraaktypes en regionale verspreiding voor het compositietype VCV

40 Uiteraard vallen die grenzen niet altijd even gemakkelijk te trekken. Letterwoorden van Nederlandse instellingen en organisaties – ook al zijn ze in Vlaanderen bekend – worden bij N gerekend. Hetzelfde geldt ook in de omgekeerde richting. In die gevallen waarbij ik geen zekerheid had over de uitspraakwijze in één deel van het taalgebied, werd het letterwoord in kwestie alleen voor het andere deel van het taalgebied meegerekend.

41 Uitzonderingen op die tendens (bv. *CRI* en *ARM* (< *Alternatieve Renovatie Maatschappij*)) als [krie] en [arm]) blijven – niet onverwacht – uit Nederland te komen.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

Uit tabellen 7 (CVC) en 8 (VCV) blijkt inderdaad dat Nederland sneller dan Vlaanderen voor de woorduitspraak kiest. Zelfs wanneer (zoals hierboven) de gezamenlijke letterwoorden-schat wordt meegerekend, scoort Nederland met tweemaal 80% (40/50 en 12/15) voor woorduitspraak aanzienlijk hoger dan Vlaanderen, met 57% voor CVC (24/42) en 61,5% voor VCV (8/13). Bovendien bevatten beide compositietypes een aantal gevallen van homonymie en homofonie, waarbij – zo bleek in de vorige sectie – de keuzes van Nederland en Vlaanderen dezelfde richting uitgaan: woorduitspraak bij homonymie, letteruitspraak bij homofonie. Dat maakt dat het verschil tussen Nederland en Vlaanderen in wezen nog scherper is dan de cijfers laten vermoeden.

4.8 Overzicht

In de voorgaande secties zijn zeven factoren aan bod gekomen die de uitspraak van letterwoorden kunnen beïnvloeden. Ze zijn in volgorde van belangrijkheid behandeld, in die zin dat de invloed van sommige factoren veel verder reikt dan die van andere, die zich bij gevolg slechts in een deeldomein van de letterwoorden kunnen laten gelden. In feite werken alle factoren tegelijkertijd, maar doordat de hoogst geplaatste het eerst kunnen opereren is de uitkomst (woord- of letteruitspraak) vaak al bepaald, voordat een lager geplaatste factor in werking kan treden. Figuur 1 geeft een schematisch overzicht van de factoren en hun invloedsdomein:⁴²

Factor	Invloedsdomein	
1 uitspreekbaarheid	uitspreekbaar	niet-uitspreekbaar
2 omvang opg. comp.	geen mlc.	mlc.
3 aantal syllaben		
4 aantal letters		
5 compositietype	drie letters	
6 homonymie/fonie		
7 regionale verspreiding	niet-h.	

Figuur 1: Factoren en hun invloedsdomein

Uitspreekbaarheid is de belangrijkste factor: het is een vereiste voor de woorduitspraak. Onuitspreekbaarheid, daarentegen, impliceert (vrijwel) altijd de letteruitspraak.

Binnen het domein van de uitspreekbare letterwoorden kan een onderscheid worden gemaakt tussen letterwoorden met minstens één meerlettercomponent (steevast woorduitspraak) en letterwoorden die uitsluitend uit initialen bestaan (beide uitspraaktypes mogelijk). Voor die laatste groep is de omvang van het letterwoord een cruciale factor, omvang die kan worden uitgedrukt in het aantal syllaben en het aantal letters. Letterwoorden met twee of meer syllaben krijgen in principe de woorduitspraak. Wat het aantal letters betreft, hebben tweeletterwoorden een uitgesproken voorkeur voor de letteruitspraak en letterwoorden van vier of meer letters voor de woorduitspraak. Voor drieletterwoorden is geen oordeel mogelijk op basis van de lengte.

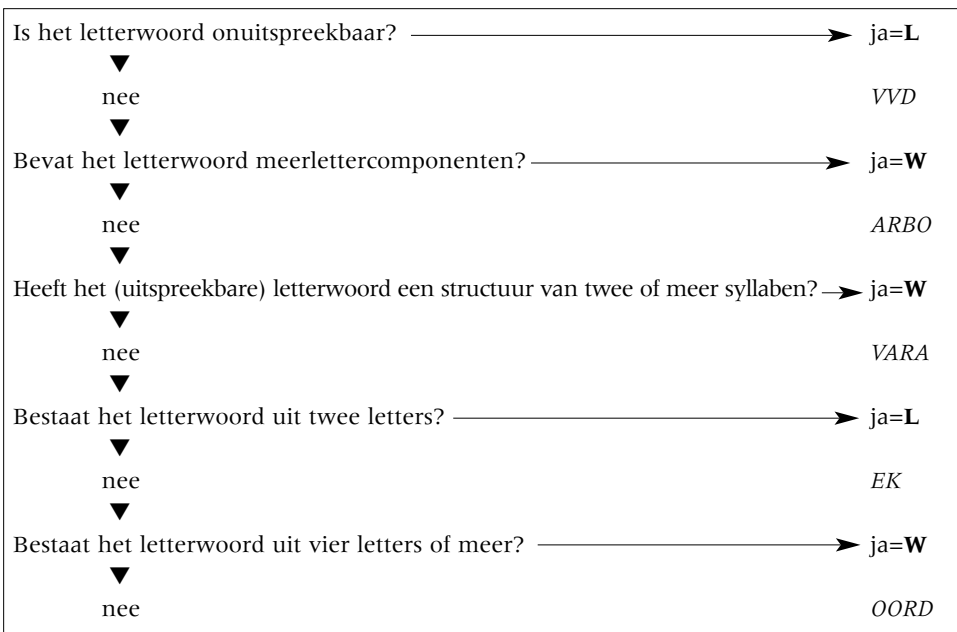
⁴² mlc. staat voor *meerlettercomponent*, niet-h. voor niet-homonymisch.

Het is uitsluitend bij die drieletterwoorden dat het compositietype een rol van betekenis speelt: doorgaans krijgen ze de letteruitspraak, tenzij bij het CVC-type en bij letterwoorden met een potentieel bisyllabische structuur (o.a. VCV en sommige voorbeelden van VVV). Homonymie bij deze letterwoorden stimuleert in veel gevallen de woorduitspraak, homofonie belemmert ze veeleer. Binnen de groep drieletterwoorden waarbij er geen sprake is van homonymie of homofonie, kan regionale verspreiding een verklaringsfactor zijn: in Nederland worden dat soort letterwoorden sneller als woord uitgesproken dan in Vlaanderen.

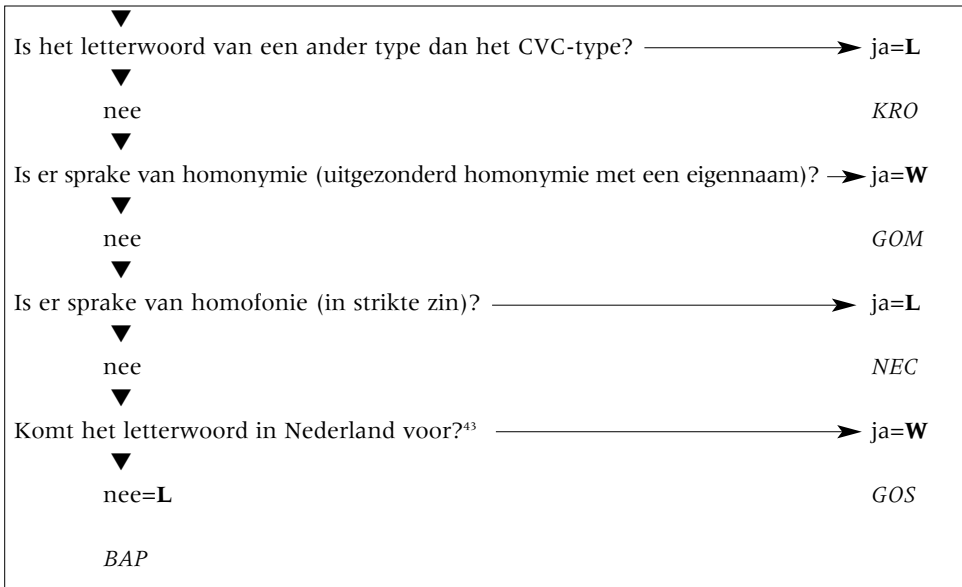
5 Een hiërarchie van uitspraakregels

Op basis van de bespreking in de vorige paragraaf kan nu een regelsysteem ontwikkeld worden dat de juiste uitspraak van een gegeven, geschreven letterwoord genereert. De bedoeling van dit regelsysteem is niet de inwendige “(letterwoord)uitspraak kennis” van de Nederlandse taalgebruiker te modelleren. De hiërarchie van uitspraakregels wil geen verzameling van interne *voorafregels* zijn, maar een set van *achterafregels* die zo goed mogelijk de geconstateerde regelmaat beschrijft. Misschien is het in een later stadium mogelijk het systeem te automatiseren.

Het systeem van uitspraakregels heeft de vorm van een watervalstelsel. Dat wil zeggen dat de regels cumulatief werken en steeds specifiekere worden. Wanneer een letterwoord dus voldoet aan regel 1, dan hoeft er verder niet meer naar de regels 2 en 3 gekeken te worden. *L* en *W* in figuur 2 staan respectievelijk voor letteruitspraak en woorduitspraak.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

Figuur 2: Een hiërarchie van uitspraakregels

De omvang van de in het letterwoord opgenomen componenten krijgt in de hiërarchie een hoge plaats toegewezen, net onder het hoofdcriterium (uitspreekbaarheid). Dat lijkt op het eerste gezicht in strijd met de algemene vaststelling dat taalgebruikers vaak totaal geen idee hebben waarvoor een letterwoord staat en bijgevolg niet weten of er al dan niet meerlettercomponenten zijn opgenomen. Toch is die hoge rangschikking van het omvangcriterium gerechtvaardigd, om twee redenen. In de eerste plaats is de hiërarchie, zoals gezegd, bedoeld als een verzameling *achterafregels* en die hoeven niet noodzakelijk samen te vallen met de “mentale grammatica” die de Nederlandse taalgebruiker (al dan niet bewust) bezit en hanteert bij het uitspreken van letterwoorden. In de tweede plaats, ook al is de aan- of afwezigheid van een meerlettercomponent voor de doorsneetaalgebruiker weinig of niet achterhaalbaar, dan nog blijft het zo dat de “letterwoordmaker”, de persoon die de grafische en fonologische vorm van het te creëren letterwoord voor het grootste deel bepaalt, er al dan niet voor kiest een meerlettercomponent op te nemen. En zoals in 3.2 al aangetoond is, is de primaire functie van meerlettercomponenten de woorduitspraak mogelijk te maken en/of extra te stimuleren.

Als het gemengde uitspraaktype (het type *PGEM*) en de voorbeelden met een dubbele uitspraakmogelijkheid (bv. *NOS* als [nos] en [en-oo-es]) buiten beschouwing worden gelaten, dan genereert het regelschema in figuur 2 de juiste uitspraak voor 255 van de 294 overblijvende letterwoorden. Dat betekent dat de gebruikte hiërarchie 87% van de keuzes voor woord- of letteruitspraak kan verklaren. Rekening houdend met het feit dat het

43 Uit de tabellen 7 en 8 blijkt dat de verdeling van woord- en letteruitspraak in de gezamenlijke Nederlands-Vlaamse letterwoorden-schat meer aansluit bij de Nederlandse dan bij de Vlaamse tendensen.

gehanteerde corpus geen voorbeelden bevat van “onproblematische”, onuitspreekbare letterwoorden met letteruitspraak (*PC, MKZ, ANWB*), is dit een goed resultaat. Voor 36 voorbeelden (12%)⁴⁴ genereert het schema de verkeerde uitspraak: woorduitspraak in het geval van letteruitspraak en vice versa.⁴⁵ Niet verrassend bestaat het leeuwendeel van deze uitzonderingen (28) uit drieletterwoorden, voornamelijk van het CVC-type. Er is niet zoveel hoop dat deze uitzonderingen door verdere specificaties op een uniforme manier verklaard kunnen worden, en wel omdat – zo blijkt bij nader inzien – het verschil in kracht, in invloed tussen de factoren van homonymie/homofonie en regionale verspreiding bijzonder klein is. Beide factoren lijken ongeveer even sterk te zijn, waarbij nu eens homonymie (bv. *GOM* als [gom] vs. de Vlaamse tendens tot letteruitspraak), dan weer de regionale verspreiding (bv. *RUG* (Gent) als [er-uu-gee] vs. homonymie met *rug*) de bovendhand haalt. Het ultieme bewijs daarvoor is wel dat, wanneer je de krachtsverhoudingen in figuur 2 omdraait, m.a.w. wanneer je regionale verspreiding in het schema boven homonymie/homofonie plaatst, het regelsysteem ook dan precies 255 juiste en 36 foutieve voorspellingen maakt (met een paar lichte verschillen).⁴⁶

Daarbij komt nog dat je ook te maken kan krijgen met occasionele kenmerken van letterwoorden, die ervoor zorgen dat de uitspraak af en toe weer net dié richting uitgaat die je niet verwacht. Zo hebben Jansen en Verhoeven (1996: 248) waarschijnlijk gelijk wanneer ze zeggen dat de letteruitspraak van *NAP* (< *Normaal Amsterdams Peil*) te verklaren is doordat die het verschil benadrukt met het aloude *AP* (< *Amsterdams Peil*). Analogie (“rijtjeseffect”) kan de slinger dus altijd weer in de “onverwachte”, tegenovergestelde richting gooien. Maar analogie is vrijwel nooit concreet bewijsbaar en opereert altijd van geval tot geval, waardoor deze factor uiterst moeilijk in een regelschema kan worden ingepast.

En wie weet zijn er ook nog andere factoren die op een onregelmatige basis opereren, maar zo nu en dan toch de uitspraak van letterwoorden kunnen sturen. Zo krijg je soms de indruk dat sommige ietwat “speciale” letters, zoals de *C*, maar misschien ook de *Q* of de *V*, bij korte letterwoorden de letteruitspraak stimuleren (of anders gezegd: wat terughoudender lijken te staan tegenover woorduitspraak). Is het bijvoorbeeld toeval dat *COC, IAC, IC, IOC, IRC, LUC* en *NEC* (met een *C* in auslautpositie) letter per letter worden uitgesproken, met *NAC* als enig tegenvoorbeeld? Of dat twee van de vier voorbeelden van letteruitspraak bij het VCV-type (*ECL, UCI*) een *C* als consonant bevatten? Het valt moeilijk te bewijzen, maar het is niet onmogelijk dat de specialere letters – zeg maar: die met een hoge letterwaarde in het *Scrabble*-spel – een “conservatiever”, behoudender uitspraakgedrag teweegbrengen in de vorm van letteruitspraak. Letteruitspraak is lekker veilig, ongemarkeerd en overall toepasbaar, of het letterwoord nu uitspreekbaar is of niet. Wat er ook van zij, als dit al een factor is, dan reikt de invloed ervan niet erg ver: in andere contex-

44 Dat zijn *ACOD, ACOV, ANS, ASO, AVA, BIN, CAO, CRI, ECI, EHBO, GIP, GU, IAAF, IVVO, KAJ, KNOV, KUB* (Brabant), *LED, MAS, NAP, OOI, PAG, PAK, PAO, RAF, RUG* (Gent), *SEI, SIB, SOS, UCI, UIA, VAO, VU* (universiteit), *VUM, WAO* en *ZAP*.

45 Bij drie voorbeelden, *ARM* (< *Alternatieve Renovatie Maatschappij*), *IAC* en *IOC* (samen 1%) blijft er onduidelijkheid bestaan, omdat het (potentiële) aantal syllaben kan variëren tussen één en twee, wat in het schema een verschil in uitspraaktype betekent.

46 De lijst van 36 blijft grotendeels dezelfde, maar *KUB* (Brabant), *LED* en *SIB* verdwijnen, terwijl *COC, DOB* en *NEC* erbij komen.

ten komt de letter *C* wel degelijk voor in letterwoorden met woorduitspraak (bv. *ECU*, *CARA*, *SWIDOC*) en heeft hij geen enkele invloed op het uitspraaktype.

Ten slotte zijn er nog de echte idiosyncratische gevallen. Waarom zeggen we [taaoo], maar [see-aa-oo] en [wee-aa-oo]? Hoe komt het dat *KRO* niet als [kroo] kan worden uitgesproken, maar *CRI* wel als [krie]? En waarom kan *NOS* beide uitspraaktypes krijgen en *GOS* niet? Het enige antwoord op dat soort vragen is: we weten het niet. Aangezien er geen aanwijsbare reden bestaat voor de verschillen, zijn ze waarschijnlijk louter toevallig.

● **Tot slot**

Aan een zekere mate van idiosyncrasie ontsnap je wel nooit, maar ik meen te mogen concluderen dat idiosyncratische gevallen en ad-hocverklaringen in dit artikel ver te zoeken waren. Na een uitgebreide analyse van de factoren die de uitspraak van letterwoorden kunnen beïnvloeden, en van hun onderlinge krachtsverhoudingen, blijkt het mogelijk te zijn voor de grote meerderheid van de besproken letterwoorden het gekozen uitspraaktype te verklaren. Uiteraard moet nog nagegaan worden in welke mate het voorgestelde regelsysteem ook buiten het gehanteerde corpus voorspellende kracht bezit. Ik maak me sterk dat de ruime variatie in verschillende soorten letterwoorden en de beredeneerde selectiecriteria (zie 2.1) een behoorlijke garantie bieden dat de voorgestelde uitspraakregels ook op een ruimer letterwoordencorpus van toepassing zullen zijn. Intussen is nog niet alles volledig in kaart gebracht en zijn nieuwe verfijningen, vooral voor de complexe groep van drieletterwoorden, wenselijk. Hopelijk heeft deze studie daartoe een eerste aanzet kunnen geven.

● **Bibliografie**

- Algemene Nederlandse Spraakkunst*. **W. Haeseryn e.a. (1997)**. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Apeldoorn, C.G.L. (1983)**. *Prisma Handwoordenboek Afkortingen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Appel, R. (1995)**. Acrophoniemen. *Onze Taal* 64, 168-169.
- Boef, H.J. (1989)**. *Afkortingenlijst van de Nederlandse taal*. Apeldoorn: Auctor.
- Booij, G. (1995)**. *The phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Boula de Mareüil, P. (1995)**. Vers la phonématisation automatique des sigles. *La Linguistique* 31, 93-103.
- Calvet, L.-J. (1973)**. Les sigles en français d'aujourd'hui. *Le français dans le monde* 12, 31-35.
- Carpaij, A.J. (1990)**. *Afkortingen bij de overheid*. 's-Gravenhage: SDU.
- Ewen, C. & H. van der Hulst (2001)**. *The phonological structure of words: an introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Germain, C. & A. Lapierre (1988)**. Le sigle. Définition, caractéristiques et emploi. *Cahiers de lexicologie* 53, 55-74.
- Jansen, F. & G. Verhoeven (1996)**. De uitspraak van letterwoorden. *Onze Taal* 65, 247-249.

- Janssen, D. (1978).** *Van AAB tot ZOO. Letterwoorden-boek en afkortingenlexicon.* Tweede geheel bewerkte en aangevulde druk. Hasselt: Heideland-Orbis.
- Joosten, F. (1998).** *Afkortingen in het Nederlands: een hedendaags-diachrone studie.* Ongepubliceerde verhandeling KU Leuven.
- Joosten, F. & H. Smessaert (1999).** Afkortingen: een voorstel tot typologisering. *Leuvense Bijdragen* 88, 267-287.
- Kager, R. (1989).** *A metrical theory of stress and destressing in English and Dutch.* (= Linguistic Models, 14). Dordrecht: Foris.
- Kobler-Trill, D. (1994).** *Das Kurzwort im Deutschen. Eine Untersuchung zu Definition, Typologie und Entwicklung.* Tübingen: Niemeyer.
- Marchand, H. (1969).** *The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach.* Second, completely revised and enlarged edition. München: Beck.
- McCarthy, J.J. & A.S. Prince (1990).** Foot and word in prosodic morphology: the Arabic broken plural. *Natural Language and Linguistic Theory* 8, 209-283.
- McCully, C.B. & M. Holmes (1988).** Some notes on the structure of acronyms. *Lingua* 74, 27-43.
- Speelman, D. (1997).** *Abundantia Verborum: a computer tool for carrying out corpus-based linguistic case studies.* Ongepubliceerd proefschrift KU Leuven.
- Steenbergen, G.J. (1967).** Letterwoord, initiaalwoord, verkorting, afkorting. *Nieuwe Taalgids* 60, 42-45.
- Trommelen, M. (1984).** *The syllable in Dutch.* (= Publications in Language Sciences, 15). Dordrecht: Foris.
- Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal op cd-rom, versie 1.0 (2000).* Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Zumthor, P. (1951).** *Abréviations composées. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks deel LVII, No.2.* Amsterdam: North-Holland.

Appendix: het letterwoordencorpus

De 307 letterwoorden in de lijst zijn gemarkeerd volgens uitspraaktype en regionale verspreiding. Dat gebeurt als volgt:

1. Uitspraak
 - letteruitspraak: vet
 - woorduitspraak: geen markering
 - letter- én woorduitspraak: cursief
 - gemengd uitspraaktype: onderstreept
2. Regionale verspreiding
 - Nederland: *
 - Vlaanderen: °
 - Nederland én Vlaanderen: *°

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

AA < Anonieme Alcoholisten*°
AAP < Assisterend Academisch Personeel°
AAT < Aan- en Afvoer Troepen*
AB < Ancienne Belgique°
ABOS < Algemeen Bestuur voor Ontwikkelingssamenwerking°
ABS < antiblokkeersysteem*°
ABVA(/KABO) < Algemene Bond van Ambtenaren(/Katholieke Ambtenarenbond van Overheidspersoneel)*
ACCO < Academische Coöperatief°
ACOD < Algemene Centrale der Openbare Diensten°
ACOV < Algemeen Christen Onderwijzersverbond°
AGALEV < Anders Gaan Leven°
AGFA < Aktiengesellschaft für die Fabrikation Anilins*°
AI < Artificiële Intelligentie*°
AIO < assistent in opleiding*
ALF < Animal Liberation Front°
AMADA < Alle macht aan de arbeiders°
AMEV < Algemene Maatschappij tot Exploitatie van Verzekeringmaatschappijen*
AMRO < Amsterdam-Rotterdam(bank)*
AN < Algemeen Nederlands*°
ANS < Algemene Nederlandse Spraakkunst*°
AP < Amsterdams Peil*
AP < Auditorium Parkstraat (KU Leuven)°
AR < Algemene Rekenkamer*
ARBO < Arbeidsomstandigheden*⁴⁷
ARD < Arbeitsgemeinschaft Rundfunkanstalten Deutschland*°
ARM < Alternatieve Renovatie Maatschappij*
ARM < Amsterdamsche Rijtuigmaatschappij*
ASA < American Standards Association*⁴⁸
ASCII < American Standard Code for Information Interchange*°
ASO < Algemeen Secundair Onderwijs°
AUB < alstublieft*°
AV < algemene vergadering*°
AVA < Algemene Vergadering van Aandeel-

houders*
AVRO < Algemene Vereniging Radio-Omroep*
AZ < Algemeen Ziekenhuis°
BACOB < Belgische arbeiderscoöperatie-coöperatieve ouvrière belge°
BAP < Bijzonder Academisch Personeel°
BASF < Badische Anilin- und Soda-Fabrik*
BENELUX < België-Nederland-Luxemburg*°
BIN < Belgisch Instituut voor Normalisatie°
BLO < buitengewoon lager onderwijs*°
BLOSO < Bestuur voor Lichamelijke Opvoeding, Sport en Openluchtlevens°
BO < Brabants Orkest*
BOB < Bijzondere Opsporingsbrigade°
BOBO < bondsbons*
BOM < bewust ongehuwde moeder*°
BOVAG < Bond van Garagehouders*
BOVO < Bond van Onderwijzeressen in het Voorbereidend Onderwijs*
CAO < collectieve arbeidsovereenkomst*°
CARA < Chronische Aspecifieke Respiratoire Aandoeningen*
CERA < Centrale Raffeissenkas°
CERN < Centre Européen du Recherche Nucléaire*°
CIF < Cost Insurance Freight*
CO < Commanding Officer°
COC < Cultuur- en Ontspanningscentrum*
COMECON < Council for Mutual Economic Assistance*°
CONDIV < Convergentie en Divergentie in de Nederlandse Woordenschat*°
CRI < Centrale Recherche Informatiedienst*
CWIS < Campus Wide Information System (KU Leuven)°
DAF < Van Doornes Aanhangwagen-Fabriek*
DAT < Digital Audio Tape*°
DGIS < Directoraat-generaal Internationale Samenwerking*
DIN < Deutsche Industrie-Norm*°
DOB < Dienst Omroepbijdragen*
DOS < Disk Operating System*°

⁴⁷ Vooral in de samenstelling *ARBO-wet*.

⁴⁸ *ASA* komt net als *ISO* voornamelijk voor op filmrolletjes.

- DUREX < Durable Reliability Excellence*^o
EBA < Eurobelgian Airlines^o
ECI < Europaclub Internationaal*^o
ECU < European Currency Unit*^o
EEG < Europese Economische Gemeenschap*^o
EFTA < European Free Trade Association*
EG < Europese Gemeenschap*^o
EHBO < Eerste Hulp Bij Ongevallen*^o
EHSAL < Economische Hogeschool Sint-Aloysius^o
EK < Europees Kampioenschap*^o
ELIS < (Vakgroep) Elektronica en Informatiesystemen (RU Gent)^o
EMS < Europees Monetair Stelsel*^o
EMT < Economie-Moderne Talen^o
EMU < Economische en Monetaire Unie*
EMU < Economische en Monetaire Unie^o
EO < Evangelische Omroep*
EP < Europees Parlement*
EPO < erythroïne*^o
ERASMUS < European Action Scheme for the Mobility of University Students*^o
ESA < European Space Agency*^o
ESA < Europese Secretaresse-Academie*
ESAT < Elektrische Systemen, Automatisatie en Telecommunicatie (KU Leuven)^o
EU < Europese Unie*^o
FAO < Food and Agriculture Organisation*⁴⁹
FAQ < frequently asked questions*^o
FASO < Federatie van Amateur Symfonieorkesten*
FIFA < Fédération Internationale de Football Associations*^o
FIOD < Fiscale Inlichtingen- en Opsporingsdienst*
FIS < Front Islamique du Salut*^o
GAIA < Global Action in the Interest of Animals^o
GAK < Gemeenschappelijk Administratiekantoor*
GIA < Groupe Islamique Armé*^o
GIMV < De Gewestelijke Investeringsmaatschappij voor Vlaanderen^o
GIP < geïntegreerde proef^o
GOM < Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij^o
GOS < Gemenebest van Onafhankelijke Staten*^o
GU < Gemeentelijke Universiteit (Amsterdam)*
HAS < Hogere Agrarische School*
HAVO < hoger algemeen voortgezet onderwijs*
HEAO < Hoger Economisch en Administratief Onderwijs*
HEMA < Hollandsche Eenheidsprijzenmaatschappij*
HIV < human immunodeficiency virus*
HIV < human immunodeficiency virus^o
HORECA < hotel-restaurant-café*^o
IAAF < Internationale Amateursatletiekfederatie*^o
IAC < Internationaal Agrarisch Centrum*
IC < Intercity(trein)^o
ICCO < Interkerkelijke Coördinatiecommissie voor Ontwikkelingsprojecten*
IKON < Interkerkelijke Omroep Nederland*
ILO < individueel landbouwonderwijs*
ILRI < International Land Reclamation Institute*
ILT < Instituut voor Levende Talen (KU Leuven)^o
IMAG < Instituut voor Mechanisatie van Arbeid en Gebouwen*
IMEC < Interuniversitair Micro-electronica Centrum^o
IMF < International Monetary Fund*^o
ING < Internationale Nederlanden Groep*
INTERPOL < International Criminal Police*^o
IOC < Internationaal Olympisch Comité*^o
IQ < intelligentiequotiënt*^o
IR < interregio/interrégion^o
IRA < Irish Republican Army*^{o50}
IRC < Internet Relay Chat*^o
IRRI < International Rice Research Institute*
ISIC < International Students Identity Card*^o

49 In het Engels wordt de letteruitspraak gebruikt ([ef-ei-ow]).

50 In het Engels wordt de letteruitspraak gebruikt ([ai-ar-ei]).

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

ISO < International Standardization Organization*°

IT < informatietechnologie*°

IVIO < Instituut voor Individueel Onderwijs*

IVVO < Instituut voor veevoedingsonderzoek*

KABO (in: ABVA/-) < (Algemene Bond van Ambtenaren/)Katholieke Ambtenarenbond van Overheidspersoneel*

KADOC < Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum°

KAJ < Kristelijke Arbeidersjeugd*°

KAV < Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging°

KEMA < nv tot Keuring van Electrotechnisch Materiaal*

KFOR < Kosovo Implementation Force*°

KI < kunstmatige inseminatie*

KIPO < kinderoplichting*

KIT < Koninklijk Instituut voor de Tropen*

KNAC < Koninklijke Nederlandse Automobiellclub*

KNAU < Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie*

KNAW < Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen*

KNIL < Koninklijk Nederlands-Indisch Leger*

KNOV < Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond*

KO < knock-out*°

KOMINFORM < Kommunistisches Informationsbüro*°

KRIRA < kringraad (KU Leuven)°

KRO < Katholieke Radio-Omroep*

KSA < Katholieke Studenten Actie°

KUB < Katholieke Universiteit Brabant*

KUB < Katholieke Universiteit Brussel°

KUL < Katholieke Universiteit Leuven°

KULAK < Katholieke Universiteit Leuven Afdeling Kortrijk°

KURA < Kulturele Raad (KU Leuven)°

LAT(-relatie) < living apart together*°

LED < light emitting diode*°

LEICA < Leitz Camera*°

LIBIS < Leuvens Integraal Bibliotheek Systeem°

LO < lichamelijke opvoeding*°

LOKO < Leuvense Overkoepelende Kringorganisatie°

LOT < Landelijke Onderzoeksschool Taalwetenschap*

LOUT < Let Op Uw Taal*

LUC < Limburgs Universitair Centrum°

LUDIT < Leuven Universitair Dienstencentrum voor Informatica en Telematica°

MAP < mestactieplan°

MARVA < Marine Vrouwen Afdeling*

MAS < Middelbare Agrarische School*

MAVO < middelbaar algemeen voortgezet onderwijs*

MEAO < Middelbaar Economisch en Administratief Onderwijs*

METEOSAT < Meteorological Satellite*°

MUG < Medische Urgentiegroep°

MULO < meer uitgebreid lager onderwijs*

NAC < Noad Advendo Combinatie*

NAG < normafwijkend gedrag*

NAM < Nederlandse Aardoliemaatschappij*

NAP < Normaal Amsterdams Peil*

NASA < National Aeronautics and Space Administration*°

NAVO < Noord-Atlantische Verdragsorganisatie*°

NEC < Nijmegen Eendracht Combinatie*

NEKKA < Nederlandstalige Kleinkunst Antwerpen°

NEN < Nederlandse Norm*

NIAS < Netherlands Institute for Advanced Studies*

NIPO < Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het marktonderzoek*

NIZO < Nederlands Instituut voor Zuivelonderzoek*

NOS < Nederlandse Omroep Stichting*

NOVIB < Nederlandse Organisatie voor Internationale Betrekkingen*

NOZWO < Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek*

NUFFIC < Netherlands Universities Foundation For International Cooperation in higher education*

- NUGI** < Nederlandse Uniforme Genre Indeling*^o
OESO < Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling*^o
OIO < onderzoeker in opleiding*
OM < Openbaar Ministerie*
ONS < Openbaar Nutsbedrijf Schiedam*
OOI < Onderzoek, ontwikkeling en implementatie (KU Leuven)^{o51}
OORD < Overleg Onderwijsresearch en -Documentatie*
OPEC < Organization of Petroleum Exporting Countries*^o
OR < ondernemingsraad*
OV < Openbaar Vervoer*⁵²
OVAM < Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij°
OXFAM < Oxford Committee for Famine Relief*^o
PABO < Pedagogische Academie voor het Basisonderwijs*
PAG < Pastorale Animatiegroep°
PAK < polycyclische aromatische koolwaterstof°
PAO < Post-Academisch Onderwijs*
PAV < project algemene vorming°
PEN < Poets, Essayists, Novelists*⁵³
PET < polyethyleentereftalaat*^o
PGEM < Provinciale Gelderse Elektriciteitsmaatschappij*
PHIV < Provinciaal Hoger Instituut voor Verpleegkunde (Belgisch Limburg)°
PICA < Pilot Integrated Catalogue Automation*
PIN < persoonlijk identificatienummer*
PLO < Palestinian Liberation Organization*^o
PO < plastische opvoeding°
POC < Permanente Onderwijscommissie°
PUDOC < Stichting Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouwdocumentatie*
RADAR < radio detecting and ranging*^o
RAF < Rote Armee Fraktion*^o
RAM < Random Access Memory*^o
RARA < Revolutionaire Anti Racistische Axie*
RIAGG < Regionale Instelling voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg*
RIOD < Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*
RITS < Hoger Rijksinstituut voor Toneel en cultuurspreiding°
RIVO < Rijks Instituut voor Visserijonderzoek*
RIZIV < Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering°
ROB < Regionale Omroep Brabant°
ROM < read only memory*^{o54}
ROVER < (Vereniging) Reizigers Openbaar Vervoer*
RUCA < Rijksuniversitair Centrum Antwerpen°
RUG < Rijksuniversiteit Gent°
RUG < Rijksuniversiteit Groningen*
RUL < Rijksuniversiteit Leiden*
SABAM < Société des Auteurs Belges-Belgische Auteursmaatschappij°
SABENA < Société Anonyme Belge d'Exploitation de la Navigation Aérienne°
SAND < Syntactische Atlas der Nederlandse Dialecten*^o
SANT < Samenwerkingsverband Nederlandse Terminologie*
SAP < Socialistische Arbeiders Partij*
SEI < sociaal-economische initiatie°
SEP < Samenwerkende Electriciteitsproducenten*
SER < Sociaal-Economische Raad*
SERV < Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen°
SIB < Studenten- en jongerenvereniging voor Internationale Betrekkingen*
SIMAVI < Steun in Medische Aangelegenheden voor Inheemsen*
SIRE < Stichting Ideële Reclame*

51 Vooral in de samenstelling *OOI-project*.

52 Vooral in de samenstelling *OV-jaarkaart*.

53 Vooral in de samenstelling *PEN-club*.

54 Vooral in de samenstelling *CD-ROM*.

De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands

SIS < Sociaal Informatie Systeem/Système d'Information Sociale⁵⁵
 SLAA < Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam*
 SNOB < Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland⁵⁶
 SOBELAIR < Société Belge de Transport par Air°
 SOFI < Sociaal en Fiscaal Identificatienummer*
 SOL < Stichting Opleiding Leraren*
 SORA < Sociale Raad (KU Leuven)°
SOS < save our souls*°
 STEM < Samen Tegen Elke Misstand°
 STER < Stichting Ether-reclame*
 SWIDOC < Sociaal-Wetenschappelijk Informatie- en Documentatiecentrum*
 TAO < Taaladviesoverleg°
TEE < Trans Europa Express°
 TELEAC < Televisie Academie*
 TEXACO < Texas Company*°
 THOR < Tot heil van onze ribbenkast° (voetbalclub)
 TRAFO < transformator*
 TROS < Televisie- en Radio-omroepstichting*
TSO < technisch secundair onderwijs°
UB < universiteitsbibliotheek*
UCI < Union Cycliste Internationale*°
 UEFA < Union Européenne de Football Associations*°
 UFO < Unidentified Flying Object*°
 UFSIA < Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen°
UIA < Universitaire Instelling Antwerpen°
ULB < Université Libre de Bruxelles°
 UNCTAD < United Nations Conference on Trade and Development*
 UNESCO < United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*°
 UNICEF < United Nations International Children's Emergency Fund*°

UNIZO < Unie van Zelfstandige Ondernemers°
 UNO < United Nations Organization*°
UP < Universitaire Parochie°
UV < ultraviolet*°
 UVA < Universiteit van Amsterdam*
UZ < Universitair Ziekenhuis°
VAB < Vlaamse Automobilistenbond°
 VAM < Vuilafvoer Maatschappij*
 VAN < Vereniging Algemeen Nederlands*°
VAO < voortgezette academische opleidingen°
 VARA < Vereeniging van Arbeiders Radio-Amateurs*
 VELO < Veilig en Ecologisch in Leuven Op de fiets°
 VEN < Vertalen op Europees Niveau°
 VERDINASO < Verbond van Diets Nationaal-solidaaristen*°
 VIP < Very Important Person*°⁵⁷
 VLAR < Vlaamse Maatschappij voor Afvalrecuperatie°
 VLIR < Vlaamse Interuniversitaire Raad°
 VROM < Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer*
VU < Volksunie°
 VU < Vrije Universiteit (Amsterdam)*
VUB < Vrije Universiteit Brussel°
 VUM < Vlaamse Uitgeversmaatschappij°
 VUT < vervroegde uittrekking*
WAO < Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering*
 WAP < Wireless Application Protocol*°
 WAV < Windows Audio Volume*°⁵⁸
 WIR < Wet Investeringsrekening*
 WOTRO < Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen*
 WUB < Wet Universitaire Bestuurshervorming*
ZAP < Zelfstandig Academisch Personeel⁵⁹
 ZOAB < zeer open asfaltbeton*
ZWO < (Organisatie ter bevordering van) Zilver Wetenschappelijk Onderzoek*

55 Vooral in de samenstelling *SIS-kaart*.

56 SNOB wordt soms ook uitgesproken als [stichting en-oo-bee].

57 In het Engels wordt de letteruitspraak gebruikt ([vie-ai-pie]).

58 Vooral in de samenstelling *WAV-file*.

59 In het van *ZAP* afgeleide werkwoord *inzappen* ('in het ZAP opnemen') wordt wél de woorduitspraak gebruikt.

Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven

NETTY VAN MEGEN*

Abstract

This article discusses the use of third person pronouns in private letters written by seventeenth century people with just a basic level education. More specifically this paper discusses to what extent in these letters pronominal reference still is determined by the original three-gender system. Furthermore, it can be shown that there are similarities and dissimilarities between pronominal reference in these non-literary letters and literary usage.

I Inleiding

Het Public Record Office in Londen bezit een schat aan Nederlandstalig tekstmateriaal daterend uit de zeventiende eeuw: commissies, aanbevelingsbrieven, ladingboekjes, kwitanties, cognossementen, maar vooral ook persoonlijke brieven van en aan bemanningsleden van schepen van de West- en Oost-Indische Compagnie en van en aan Compagniesdienaren die in de Oost en aan de Kaap de Goede Hoop verbleven. In het archief van het High Court of Admiralty liggen de papieren opgestapeld in grote dozen zonder dat een duidelijke volgorde is aangebracht. Soms liggen de papieren uitgevouwen, vaker echter bijeengebonden of opgerold. Van enkele brieven is zelfs het zegel niet verbroken. Het is een vreemde gewaarwording kennis te nemen van berichten die de adressanten nooit bereikt hebben.

De brieven dateren uit de periode 1652 – 1674.¹ In dit tijdsbestek was de Republiek drie keer in oorlog met Engeland. Het is juist aan die oorlogssituatie te danken dat deze brieven en andere bescheiden bewaard zijn gebleven. De Engelsen confisqueerden de brieven die schepen bij wijze van postdienst² vervoerden en brachten ze soms samen met

* Westvest 60, 3111 BW, Schiedam. E-mail: ajm.van.megen@wxs.nl. Ik dank de (anonieme) reviewer van *Nederlandse Taalkunde* voor het commentaar en de waardevolle suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

1 De archieven van het High Court of Admiralty (Legal Records) bevatten onder de nummers HCA 30/223 t/m 238 en HCA 32/1822 papieren van veroverde Nederlandse schepen tijdens de eerste drie Engelse oorlogen: van 1652-1654, van 1664-1667 en van 1672-1674.

2 Een uitgebreid overzicht van het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie geeft het proefschrift van P. Moree (1998).

de veroverde schepen naar Engeland. Door ambtenaren van het High Court of Admiralty werden de brieven vertaald in het Engels.³ De Engelse admiraliteit hoopte op deze manier relevante informatie over de oorlogsvoering in handen te krijgen (Moree 1998:68-69). We weten niet precies hoe en waarom een groot aantal persoonlijke brieven bewaard is gebleven.⁴ Een globale telling leverde tenminste 800 brieven op. Er is geen sprake van een doorlopende collectie, een gegeven dat voor een historisch taalkundige minder relevant is dan bijvoorbeeld voor een historicus die zich van het leven van de zeevarende of van het thuisfront rekenschap wil geven.

De richting van mijn onderzoek wordt bepaald door het speciale karakter van deze brieven: zeventiende-eeuws Nederlands van eenvoudige scribenten. Ontsluiting van de autografen biedt immers zicht op het taalgebruik buiten het officiële circuit.

Ons inzicht in de zeventiende-eeuwse niet-literaire taal is beperkt.⁵ Vanuit taalhistorisch perspectief kunnen deze persoonlijke brieven gegevens op het gebied van syntaxis, morfologie en spelling toevoegen aan de geschiedenis van de standaardtaal.⁶

Sommige handschriften zijn volstrekt onleesbaar door klein en dicht ineengeschreven schrift of door te veel inktvlekken en doorhalingen. Voor de samenstelling van het onderzoekscorpus is daarom met leesbaarheid in paleografische zin als eerste selectie criterium een honderdtal brieven nauwkeurig geregistreerd. De meeste van deze brieven beslaan één of meerdere pagina's. De kortere brieven, die minder dan een halve pagina beslaan, zijn opzij gelegd; deze behelzen vaak niet meer dan een aantal formules⁷ met slechts enkele persoonlijke toevoegingen. Om een zo breed mogelijk aanbod van verschillende afzenders⁸ te krijgen, zijn, op een enkele uitzondering na, de brieven van een en dezelfde persoon buiten dit corpus gehouden.⁹ Het onderzoekscorpus bestaat uiteindelijk uit 50 brieven.¹⁰

- 3 In een van de dozen vond ik een samenvatting van 44 brieven met de titel *Extracts of the letters sub A: and B: These papers were taken out of the sea by Capt. Hodder Comand. of Portland Castle*. Van deze brieven heb ik er (voorlopig) slechts enkele kunnen traceren.
- 4 Tijdens mijn onderzoekswerkzaamheden in het Public Record Office vertelde een medewerker van het archief dat de papieren van een schip, na afloop van de prijsprocedure, hoogstwaarschijnlijk in de Tower terecht kwamen. Het materiaal is later in archiefdozen ondergebracht, gesorteerd naar land van herkomst. Er bevinden zich echter ook brieven uit andere landen in de 'Nederlandse dozen'. Dat zou kunnen inhouden dat zich ook nog Nederlandstalig materiaal in 'buitenlandse dozen' bevindt.
- 5 Taalkundigen als Koelmans (1972:46), Damsteegt (1973:72) en Van Sterkenburg (1981:X) hebben aangedrongen de bestudering van het zeventiende-eeuws niet te beperken tot de literaire taal.
- 6 In een eerder stadium heb ik onderzoek gedaan naar conditionele bijzinnen in niet-literaire 17de-eeuwse brieven (Van Megen 2001).
- 7 Enkele van deze formules: *Een vriendelijke groettenisse sij geschreven aan..., ick laat ulieve weten als dat ick noch kloeck ende gesont ben verhoopende dat het met u oock soo is..., vorders weet ick niet meer te schrijven dan sijt van harte gegroet*.
- 8 Het perspectief in sommige brieven duidt op een schrijver die niet tevens de afzender is. Er is (nog) niet steeds duidelijk wanneer gebruik is gemaakt van een notulant.
- 9 HCA/30-223 bevat bijvoorbeeld 30 brieven van Michiel Heusch aan zijn zoon Michiel Heusch le jeune naar adressen in verschillende landen en 16 brieven van Van Ruyven in Suriname naar diverse adressen in de Republiek.
- 10 Het Reprographics Department van het Public Record Office heeft fotokopieën van de handschriften beschikbaar gesteld voor dit onderzoek.

● 2 Het taalgebruik van de brieven-schrijvers

De Nederlandse taal moest volgens de zeventiende-eeuwse grammatici verzorgd en gecultiveerd zijn; buigingsvormen moesten, naar voorbeeld van de klassieke talen, behouden blijven (Van der Wal & Van Bree 1992:192). De vraag is of taalgebruikers in het algemeen op de hoogte waren van de voorschriften van grammatici in die periode. Van Leuvensteijn (1994:68-70) maakt duidelijk dat in de zeventiende eeuw de gebruikersgroep van orthografieën en grammatica's vooral de geïnteresseerden in de taal zijn zoals taalkundigen, dichters en schrijvers, predikanten, ambtenaren van steden en gewesten en uitgevers. Proberen we ons een voorstelling te maken van de verbreiding van het schrijftaalsysteem onder de bevolking van de noordelijke Nederlanden, dan zal de invloed van literaire werken en wetenschappelijke geschriften beperkt zijn gebleven tot de hogere klassen van de bevolking. Die zich ontwikkelende bovengewestelijke schrijftaal bereikt de brede lagen van de bevolking niet zozeer door onderwijs maar door de lectuur, vooral bijbelvertalingen. Met name de Statenvertaling van 1637 kwam in de protestantse kerken op de kansel, bij de schoolmeesters op de lessenaar en bij de gereformeerden thuis op de tafel te liggen. Met de verbreiding van het Calvinisme over de noordelijke gewesten werd de Statenbijbel voor brede lagen van de bevolking richtinggevend voor verzorgd taalgebruik. De elite kon zich daarnaast ook richten naar literaire voorbeelden.

Tot de elite kunnen de brieven-schrijvers allerminst gerekend worden. In de brieven worden diverse beroepen genoemd zoals scheepstimmerman, botteliersmaat (hulp bij voedsel- en drankvoorziening), konstapelsmaat (hulp van de kanonnier), matroos en bootsgezel. Frijhoff & Spies (1999:189,238) menen dat de lees- en schrijfvaardigheid op dit sociale niveau van de grote massa van werklieden in loondienst, zeelieden, soldaten en knechten gering was. Deze groep was slechts voor éénderde gealfabetiseerd.

Het onderzoek tot dusver naar voornaamwoordelijke aanduidingen in de zeventiende eeuw betrof voornamelijk gedrukte teksten die bestemd zijn geweest voor een leespubliek, in ieder geval meestal voor meer dan één lezer.¹¹ Wie de pen opneemt en gelezen wil worden, zal proberen zo goed mogelijk te schrijven, met alle gevolgen van dien (angst om fouten te maken, hypercorrectie). Ingrepen van drukker, zetter, corrector e.d. zijn bovendien niet altijd uit te sluiten. Het onderzoek tot nu toe betrof bovendien teksten van literaire en ambtelijke schrijvers van wie velen meer dan basaal onderwijs zullen hebben genoten.

Mijn onderzoekscorpus biedt belangwekkend materiaal. Alle brieven zijn in handschrift overgeleverd waardoor invloed van drukkers en zettters uitgesloten is. De brieven zijn, op een enkele uitzondering na, door verschillende personen geschreven; onderzoek naar het gebruik van voornaamwoordelijke aanduidingen door één en dezelfde brieven-schrijver heeft alleen zin vanuit de vraagstelling hoe consequent een bepaalde schrijver is in het gebruik van verwijswaarden. Dat is hier niet aan de orde.

Aangenomen kan worden dat de brieven-schrijvers in het algemeen niet meer dan basaal onderwijs gevolgd hebben. Een enkele maal blijkt dat de afzender niet zelf de kunst

¹¹ De brieven van bijv. Hooft zullen niet voor een algemeen leespubliek bestemd zijn geweest; het is echter wel literaire taal.

van lezen en schrijven machtig was en daarvoor de hulp van ‘derden’ inriep. Voor het onderzoek naar gewoon¹² taalgebruik is de inschakeling van een ‘notulant’ – klerk, onderwijzer, vriend of familielid – echter geen belemmering. Ook schoolmeesters hadden vaak niet veel meer geleerd dan lezen, schrijven en rekenen op de Nederduitse school (*Geschiedenis van de Nederlandse Taal* 1997:267-269). Literair of ambtelijk taalgebruik zal men bij hen niet aantreffen. Juist omdat er nog zo weinig bekend is over de zeventiende-eeuwse gewone taal is het belangrijk dat deze persoonlijke brieven geschreven zijn door mensen met zeer weinig opleiding en dat ze voor individuele lezers bestemd waren; in ieder geval beslist niet voor publicatie. ‘Spontaan’ taalgebruik kan men in deze brieven dan ook eerder verwachten dan bijvoorbeeld in de brieven van Hooft, wiens taalgebruik, eigen aan de epistolaire stijl, onvermijdelijk ‘gemaniëreed’ was (Van Tricht 1976:15). Zonder te willen beweren dat het brieven corpus zicht biedt op de spreektaal in de zeventiende-eeuw, lijkt het me te verdedigen dat de taaluitingen dichter bij de omgangstaal liggen dan in eerder onderzochte bronnen.¹³

Centraal in dit artikel staat de presentatie van mijn onderzoek naar voornaamwoordelijke aanduidingen in niet-literair zeventiende-eeuws, dat gerelateerd zal worden aan de bevindingen in de vakliteratuur. Tot slot zal ik de overeenkomsten en verschillen met betrekking tot voornaamwoordelijke aanduiding tussen literaire en niet-literaire zeventiende-eeuwse taal op een rijtje zetten.

● **3 Voornaamwoordelijke aanduiding in het corpus; registratie, ordening en commentaar**

Voor de voornaamwoordelijke aanduiding is het van belang het genus van het substantief te kennen waarnaar verwezen wordt. Die verwijzing vindt plaats door middel van vooral persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden. Belangrijk hierbij is de vraag of er overeenkomst is tussen het genus van het substantief – feminien, masculien of neutrum – en van de verwijzende voornaamwoorden.

De indeling van de substantieven in het brieven corpus is gebaseerd op de semantische indeling in categorieën volgens het onderstaande schema.¹⁴ De voorbeelden zijn ontleend aan het brieven corpus:

- 12 Onder ‘gewoon’ verstaat Damsteegt het gaaf of redelijk gaaf zeventiende-eeuws, geschreven in aansluiting bij de spreektaal, maar toch niet zonder het inzicht dat schrijven iets anders is dan spreken. Het moet helder zijn, zonder te streven naar stijlverfraaiing of imitatie van ambtelijke formuleringen (Damsteegt 1973:77).
- 13 Bij een andere gelegenheid zal een aantal typische spreektaalconstructies in deze brieven aandacht krijgen zoals redundante herhalingen en het vermijden van lange tangconstructies.
- 14 Voor het hedendaagse Nederlands pleit Verhoeven (1990: 494-513) vanuit de generatieve taalbeschouwing voor het indelen van substantieven in een matrixmodel. Voor deze indeling in vier groepen en voor de regeling van de voornaamwoordelijke aanduiding in een reeks van tien regels.

			Soortnamen	Eigennamen
CONCRETA	Voorwerpsnamen	Persoonsnamen	<i>bestemoer, kind, schipper</i>	<i>Elsien, Anna, Jan</i>
		Diernamen	<i>hond</i>	<i>Vleck</i>
		Zaaknamen	<i>stad, eiland</i>	<i>Hoorn, Texel</i>
	Stofnamen		<i>water, bier, oly, vis</i>	
	Verzamelnamen		<i>vloot, vee, vijand</i>	<i>Fransen en Engelsen</i>
ABSTRACTA			<i>maand, vriendschap, onpasselijkheid</i>	<i>april</i>

Schema 1: *Indeling van de substantieven.*

Bij mijn onderzoek betrek ik zowel enkelvoudige als meervoudige voornaamwoordelijke aanduidingen. In het brieven corpus heb ik 287 voornaamwoordelijke verwijzingen aangetroffen: 272 verwijzingen naar concreta en 15 naar abstracta. Het totaal aantal substantieven waarnaar door voornaamwoorden verwezen wordt, kan als volgt worden onderverdeeld:

<i>272 concrete substantieven</i>		<i>15 abstracte substantieven</i>	
personen (als soortnaam):	110	als soortnaam:	11
personen (als eigennaam):	144	als eigennaam:	4
zaken (als soortnaam):	13		
stofnamen (als soortnaam):	2		
verzamelnamen (als soortnaam):	2		
verzamelnamen (als eigennaam):	2		

Tabel 1: *Onderverdeling van de substantieven waarnaar door voornaamwoorden verwezen wordt.*

In tabel 1 valt allereerst het grote aantal personen op, 254, zowel soortnamen als eigennamen, waarnaar verwijzing plaatsvindt. Aanduidingen van zaaknamen en abstracta komen veel minder voor: 33 keer. Omdat brieven bij uitstek het middel zijn waarin personen ter sprake worden gebracht, is de hoge gebruiksfrequentie van met name de persoonlijke voornaamwoorden verklaarbaar. Dit sluit aan bij de bevindingen van Simons (1920:5-7) dat persoonlijke voornaamwoorden allereerst ‘menselijke voornaamwoorden’ zijn, waarbij de ‘menselijkheidsgraad’ van de betrokken substantie bij de aanduiding een heel voorname rol speelt; abstracta en andere zelfstandigheden met een zeer lage menselijkheidsgraad worden dan ook weinig met personalia aangeduid. Ook in de brieven vindt voornamelijk verwijzing naar personen plaats.

Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven

In 3.1 worden de persoonlijke voornaamwoorden in de brieven uit mijn onderzoekscorpus¹⁵ besproken en in 3.2 de bezittelijke voornaamwoorden. In 3.3 laat ik zien dat ook andere verwijzingen mogelijk zijn.

3.1 Persoonlijke voornaamwoorden

3.1.1 Subjectsvormen bij persoonsnamen

Tabel 2 geeft aan welke subjectsvormen die naar personen verwijzen ik heb aangetroffen, en hoeveel keer.

<i>enkelvoud</i>		<i>meervoud</i>	
sij	32	sij	39
se encl.	6	se encl.	5
se niet- encl.	3	se niet-encl.	2
hij	52		

Tabel 2: *Subjectsvormen bij verwijzing naar persoonsnamen.*

Het betreft hier uitsluitend mannelijke en vrouwelijke persoonsnamen waarbij het genus van het substantief evident is. De gereduceerde vorm *se* treedt 16 keer op, waarvan 11 keer in enclitische formaties als *datse*, *ofse* en, bij inversie, *isse*, *hebbense*. Opmerkelijk is het gebruik van de volle vorm *sij*, uiteraard alleen in de functie van subject. Het enkelvoudige *sij* verschijnt 32 keer, het meervoudige *sij* 39 keer. Het is mogelijk dat door verwijzing met *sij* de nadruk op dit voornaamwoord komt te liggen, zoals het geval is in een drietal brieven. Allereerst de brief van Trijntie Batens: de zusters van haar echtgenoot Hendrick Batens hebben op verzoek van bestemoer *kleeren* gestuurd voor het kind Batens. Trijntie Batens schrijft naar haar man:

- (1) maer sij [de zusters] stuerden ons out goet, maer bestemoer stuerden het weerom en wou niet hebben dat ick om dat out goet de naem sou hebben dat sij¹⁶ het [kind] inde kleeren hadden gestecken¹⁷

Het onderstreepte *sij* in dit citaat is duidelijk beklemtoond.

Ook in de brief van Albertien Olefs krijgt de voornaamwoordelijke aanduiding de nadruk. Zij houdt haar geliefde Janpieterson Brunvis voor:

- (2) want eetbreeckers sij sullen geen loon in den hemel hebben¹⁸

15 Bij citaten verwijs ik in een voetnoot steeds naar de brief met vermelding van de signatuur van het Public Record Office (HCA enz.) en mijn eigen kenmerk (tussen haakjes). Bovendien worden bij een eerste verwijzing de namen van afzender en geadresseerde genoemd.

16 Mijn onderstreping (NvM).

17 HCA 30/226 part II (1); Trijntie Batens aan echtgenoot Hendrick Batens, 10 november 1664.

18 HCA 30/223 37368 (A18); Albertien Olefs aan geliefde Jan Pietersoon Brunvis, 8 december 1672.

Een laatste voorbeeld: Jan Dirckse Dijckman schrijft zijn neef Claes Janse dat Antje Pieters hoopt dat hij zijn tijd zal uitdienen en dan thuis zal komen:

(3) doet ghij uw best sij sal haer best oock doen¹⁹

Zowel in (1), (2), als in (3) is de beklemtoning van dit voornaamwoord de verklaring voor het gebruik van de vorm *sij*. In alle andere gevallen speelt nadruk echter geen rol.

De vraag waarom in de brieven zo veelvuldig gebruik gemaakt wordt van de volle subjectsvorm *sij* is moeilijk te beantwoorden. Slechts die gevallen waarin het subject de nadruk krijgt verklaart de verwijzing met de volle vorm. Geerts (1966:196) heeft de indruk dat Coornhert de bedoeling gehad heeft, *sij* als enige subjectsvorm te laten fungeren: naast 54 *sij*-subjecten telde hij slechts 12 *se*-gevallen, waarvan 7 keer in enclitische positie. Overigens besteedt Geerts marginaal aandacht aan de verhouding van *se* tot *sij*. Hij constateert slechts dat die verhouding een probleem op zichzelf is: 'Sij is uiteraard enkel subjectsvorm; maar of het b.v. ook in zijn valentie beperkt is tot persoonsnamen, is moeilijk te zeggen, omdat het typografische verschil tussen beide vormen wel te gering is om tot zekere conclusies te kunnen leiden'. Het 'typografische verschil' - *y* of *e* - lijkt mij echter voldoende duidelijk. Het gebruik in het merendeel van de gevallen van de volle subjectsvorm *sij* door de brieven-schrijvers onder invloed van de grammatici (Coornhert) lijkt me niet goed voorstelbaar. De reden dat Geerts aan de verhouding van *se* tot *sy* slechts marginaal aandacht besteedt is mijns inziens duidelijk. Zijn belangstelling is vooral gericht op de ontwikkeling van het pronomen *se* als aanduiding van alle *de*-substantieven, ongeacht het genus, naar *se* als aanduiding van vrouwelijke substantieven. De voornaamwoordelijke aanduidingen van vrouwelijke en mannelijke persoonsnamen in subjectpositie zijn vanzelfsprekend respectievelijk *se/sy* en *hy*. Minder, of in het geheel niet relevant is voor hem dan de verhouding van *se* tot *sij*.

Een 'foutief' gebruikt persoonlijk voornaamwoord zien we in de brief van Trijntje Batens aan haar echtgenoot Hendrik Batens:

(4) ije schrijft van haer [zijn zusters] niet eens weer als of het al wel waer dat se mijn doen als haer schrijft²⁰

Het betreft het laatste *haer* dat als subject fungeert. Het kan hier gebruikt zijn onder invloed van het eerste *haer* na het voorzetsel; mogelijk ook is het vergelijkbaar met het huidige substandaard gebruik van *hun* in bijvoorbeeld *hun doen het verkeerd*.

Hij, uiteraard enkel subjectsvorm, kan alleen voor moeilijkheden zorgen als het in enclitische positie verschijnt. Zo leek aanvankelijk de interpretatie problematisch van enkele zinnen in de brief van Trijntje Batens. Zij heeft een knecht op bezoek gehad die haar de drie rijksdaalders vroeg die hij aan haar echtgenoot Hendrick Batens geleend had. Ze schrijft haar echtgenoot:

¹⁹ HCA 30/223 37368 (B13); Jan Dirckse Dijckman aan neef Claes Janse, 4 november 1672.

²⁰ HCA 30/226 part II (1).

Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven

- (5) ick vraegde de knecht wat datijer mee de[ed] de knecht seij datijer mee aen lant ging²¹

Ging *ie*, *die* of *tie* met het geld aan land? Uit zijn antwoord en de reactie daarop van Trijntje Batens blijkt dat niet de knecht (*hij*), maar Hendrick Batens (*jij*) het geld aan land ging verbrassen. Enclitisch *hij* komt niet voor in de brieven.

3.1.2 Subjectsvormen bij niet-persoonsnamen

Tabel 3 toont welke subjectsvormen bij niet-persoonsnamen ik heb aangetroffen, en hoeveel keer.

<i>enkelvoud</i>		<i>meervoud</i>	
het	1	sij	4
hij	1		

Tabel 3: *Subjectsvormen bij verwijzing naar niet-persoonsnamen.*

De brieven laten zes voorbeelden zien van voornaamwoorden die fungeren als subject en die verwijzen naar niet-persoonsnamen:

- (6) (brieven), sij sullen dan wel te rechte komen²²
(7) (volck), dat sij noch altesamen gesont sijn²³
(8) (vloot), daer hebbe sij van onse walle geweek²⁴
(9) (vloot), soo hebbe sij niet weer aen malkander geweest²⁵
(10) (de wet), tot amsterdam isset mee verset²⁶
(11) (de vijant), daer toe is de vijant meester van gelderlant overijssel ende uijtrecht behalven alle boven steden aende rijn, soo dat hij van campen aff tot naerden toe incluijs (dat hij mede heeft) meester is van de overcant van de zijder zee²⁷

Ook hier zien we een verwijzing met de volle subjectsvorm *sij* naar een meervoudig substantief, *brieven* (6). Verwijzing met het meervoudige voornaamwoord *sij* naar het enkelvoudig substantief *volck* (7) en *vloot* (8 en 9) is verklaarbaar als een *constructio ad sensum*: blijkbaar is er een bijgedachte aan het meervoud. De vraag van Geerts of de valentie van *sij* beperkt is tot persoonsnamen kan in ieder geval met ‘nee’ beantwoord worden voor zover het verwijzing naar meervoudige substantieven betreft. De verwijzing met *het* naar het feminiene *wet* (10) is opmerkelijk; mogelijk is *wet* geassocieerd met *recht*. In het oog

21 HCA 30/226 part II (1).

22 HCA 30/223 37368 (A19); Lintien Leenders aan echtgenoot Adriaen van Boort, 10 november 1672.

23 HCA 30/223 37368 (A20); Dufijen IJans aan zoon Peter Garrijsen, 9 november 1672.

24 HCA 30/223 37368 (B18); Jeltie Pietters aan echtgenoot Anderis Ulckersen, 19 november 1672.

25 HCA 30/223 37368 (B18).

26 HCA 30/223 37368 (B15); Ietien Ians aan echtgenoot Arien Iacopsen, 2 november [1672].

27 HCA 30/223 37368 (B17); Otto Hinlopen aan broer Tijs Hinlopen, 30 november 1672.

vallend is de voornaamwoordelijke aanduiding *hij* van *de vijant* (11). Omdat de *vijant* niet nader geduid wordt ligt een verwijzing met het meervoudig voornaamwoord *sij*, een constructio ad sensum, voor de hand. Blijkbaar is deze vijand, Lodewijk XIV, bekend bij de geadresseerde, wat de aanduiding met *hij* verklaart. Geerts (1966:205) meent, dat bij niet-vrouwelijke *de*-woorden *se/sij* geleidelijk vervangen is door *hij*, omdat *se* met *haar* geassocieerd geraakte en ook *vrouwelijk* voornaamwoord werd. Het is vooral in enclitische positie dat *se* tot in de laatste decennia van de zeventiende eeuw een stevige positie houdt. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de vervanging van *se/sij* door *hij* nog lang geen voldongen feit. *Hij* ziet Geerts alleen optreden in literaire en verzorgde taal; in de kluchten heeft hij deze aanduiding geen enkele keer aangetroffen.

3.1.3 Objectsvormen bij persoonsnamen

Met welke voornaamwoorden die fungeren als object naar personen wordt verwezen, en hoe vaak, laat tabel 4 zien:

<i>enkelvoud</i>		<i>meervoud</i>	
haer	12 (3 x na voorz.)	haer	11 (6 x na voorz.)
se encl.	1 se niet-encl. 2		
hem	19 (3 x na voorz.)		
hem (refl.)	1		

Tabel 4: Objectsvormen bij verwijzing naar persoonsnamen.

Deze tabel toont dat we in het brieven corpus verwijzingen zien met de volle objectsvorm *haer* naar zowel enkelvoudige als naar meervoudige substantieven. Er is weinig bekend over het verschil in gebruik van de voornaamwoorden bij verwijzingen naar enkelvoudige of meervoudige substantieven. Geerts (1966) laat meervoudige substantieven buiten beschouwing. De enkelvoudige substantieven zijn alle vrouwelijke persoonsnamen. Dit geldt ook bij verwijzing naar meervoudige substantieven met als uitzonderingen: *familieleden*, *truitien en philip*, *mannen* en *de fransen*.²⁸ De gereduceerde objectsvorm *se* verschijnt 1 keer in enclitische met verwijzing naar een enkelvoudig substantief, *anna*, en 2 keer niet-enclitisch met verwijzing naar een meervoudig substantief, *de kinderen iserels* en *koningen*.²⁹ Hierbij is de verwijzing met *se* naar *anna* opmerkelijk te noemen. Trijntje Batens schrijft over haar dochter *anna*:

(12) vrijdag smiddag kreeg se doot stujpen soo hert datmese wel voor aen de gang kon hooren gillen. ick vergeet het sterven mijn leven niet.

De gereduceerde subjectsvorm *se* als verwijzing naar het direct object *anna* kan gebruikt zijn onder invloed van zowel het voorafgaande *se* als van de enclitische positie.

²⁸ Respectievelijk HCA 30/226 part II (1), HCA 30/227 pt2 (I/14), HCA 30/223 (II/14) en HCA 30/223 (II/24).

²⁹ Respectievelijk HCA 30/226 part II (1), HCA 30/223 37368 (A6) en HCA 30/223 37368 (B18).

Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven

De meervoudige voornaamwoordelijke aanduidingen *hen/hun* komen in het briefencorpus in het geheel niet voor.

Omdat Geerts (1966) geen aandacht besteedt aan meervoudige substantieven, is een vergelijking met de meervoudsaanduiding in de door hem onderzochte literaire teksten niet mogelijk.

In objectpositie wordt 19 keer naar een mannelijk persoon verwezen met *hem*; 3 keer na een voorzetsel. Het reflexivum komt nauwelijks voor. Eén keer is *hem* aangetroffen:

(13) omdat onsen godt hem over die quaetdoenders seer vertoornt³⁰

In het hele briefencorpus ontbreekt *sich*.

3.1.4 Objectsvormen bij niet-persoonsnamen

Bij verwijzing naar niet-persoonsnamen met persoonlijke voornaamwoorden die fungeren als object zien we de volgende vormen:

<i>enkelvoud</i>		<i>meervoud</i>	
se niet-encl	1	se niet-encl	2
se encl.	1	se encl.	1
hem	1	het	1
het	3		
haer	1		

Tabel 5: Objectsvormen bij verwijzing naar niet-persoonsnamen.

Voorbeelden van deze voornaamwoordelijke aanduidingen zijn:

- (14) (hemden), onse soon heeft se van doen [=nodig]³¹
- (15) (missive), soo sonde ick hem naer Texel³²
- (16) (vaten), u sult het in danck aen nemen³³
- (17) (vatie oly), het sal te vlisinge blyve staen³⁴
- (18) (vatie oly), verkoop se nu met minder als 6 of 5 gulden³⁵
- (19) (katoen), ick hebt het wel van doen voor onsen 2 lijeven dochters³⁶
- (20) (koorts), sy hielse wel 24 ueren³⁷
- (21) (regel van drien), soo kondt ick het alliennigh leeren³⁸

30 HCA 30/223 37368 (II/26); Cornelisien Jacobs aan broer Alert Jacobsz, 8 november 1672.

31 HCA 30/223 37368 (A11); Brechien Claes aan echtgenoot Aris Diercksen, 12 september 1672.

32 HCA 30/223 37368 (B1); D. Roseus aan broer Jacobus Roseus, 27 december 1672.

33 HCA 30/227 pt.2 (I/1); Jan Willemsen van Soelen aan echtgenote Tuintje Jacobs, 1 januari 1672.

34 HCA 30/227 - 28626 pt.1 (I/26); Jan Eghbertzn aan moeder Afie Jans, 10 januari 1672.

35 HCA 30/227 - 28626 pt.1 (I/26).

36 HCA 30/223 (II/24); Trijntien IJans aan echtgenoot Klaes Brijel, 4 november 1672.

37 HCA 30/226 part II 37368 (1).

38 HCA 30/223 37368 (A19).

- (22) (quaetdoenders), godt salse straffen met een ewige straffe³⁹
 (23) (vloote), godt gaen met haer en met u⁴⁰
 (24) (vis), daar senden wij een neeger of indejaen om als wij se hebbe wille⁴¹

Bij de verwijzingen naar de meervoudige substantieven staat *se* twee keer in niet-enclitische positie (14) en (24) en één keer in enclitische positie (22). De verwijzing met *se* naar het masculiene *vis* in (24) vat ik op als meervoudig. De voornaamwoordelijke aanduiding *het* (16) correspondeert niet in getal met *vaten*; een verklaring hiervoor kan zijn dat de verwijzing in dit geval ‘losgeraakt’ is van het substantief en een aanduiding is geworden van het geheel, het ‘geschenk’.

Bij de enkelvoudige substantieven wordt naar *vatie oly* verwezen met zowel *het* (17) als *se* (18), een verwijzing naar respectievelijk het neutrum *vatie* en het feminiene substantief *oly*. Het masculiene voornaamwoord *hem* verwijst naar het feminiene substantief *missive* (15). Met *se* in enclitische positie volgt een verwijzing naar het feminiene substantief *koorts* (20). Dit *se*, dat volgens Geerts (1966:193) in het zeventiende-eeuws tot vrouwelijk voornaamwoord werd en geleidelijk door *hem* vervangen is, blijkt met name in enclitische posities een vertrouwd taalfact dat, ongeacht het genus van het substantief, frequent optreedt. De verwijzing met *het* naar *katoen* (19) kan samenhangen met de vaste verbinding (iets, het) *van doen hebben*. De masculiene *regel van drien*⁴² heeft eveneens *het* als voornaamwoordelijke aanduiding (21). Leendert Clasen schrijft aan zijn vader Adriaen van Boort: *ick bedanck u hertelijck voor het sifferen dat ghij mij mij geleert hebt en ick woed wel dat de geheele regel van drien in u bock gemaect stont soo kondt jck het alliennigh [zonder hulp] leeren*. Mogelijk is *het* een verwijzing naar het *sifferen*, inclusief de *regel van drien*. De verwijzing met *haer* naar het feminiene *vloote* (23) is opmerkelijk. Geerts (1966:192) duidt *haer* als uitsluitend persoonlijk-vrouwelijk voornaamwoord. Een verwijzing met *haer* naar feminiene substantieven behoort in zijn visie niet meer tot het levende gesproken Hollands van toen. Ik deel de kritiek van Koelmans (1967:268) dat Geerts ‘de lijnen hier en daar (...) wat erg strak trekt.’ Voornaamwoordelijke reflexen van het oude drieklassensysteem, een driedigheid die berust op een tegenstelling tussen neutra, masculina en feminina, behoeven in de zeventiende eeuw nog niet overal verdwenen te zijn. De vaststelling van Geerts lijkt me onvoldoende gemotiveerd. In vergelijking met de andere voornaamwoorden is de frequentie van de betreffende voorbeelden die hij geeft zeer gering. Voor het personale *haer* zal de concurrentie van *se* daarbij een rol gespeeld hebben. In kluchten heeft hij *haer* alleen bij vrouwelijke substantieven opgetekend; de *haer*’s in ‘verzorgde’ taal, zo concludeert hij impliciet, kunnen dan ook tot de zogenaamde *haer*-cultuur gerekend worden. Ik vraag me dat af. De gegeven voorbeelden *stadt*, *saecke* en *wijne* zijn alle, als de laatste als stofnaam is opgevat, feminiene substantieven. Vele *haer*’s zullen mogelijk gekun-

39 HCA 30/223 (II/26).

40 HCA 30 224 28538 (30a): Corstijnen Sijmoens aan zoon Cornelis Rijemlant, 16 april 1665.

41 HCA 30/227 pt2 (II/6): Sarah van Scharphuisen aan haar zus Metta, 8 januari 1672.

42 De ‘regel van drieën’, ook wel de gouden regel genoemd, vormt de basis van de toegepaste rekenkunde in de vijftiende, zestiende en, zoals uit de betreffende brief blijkt, de zeventiende eeuw. Deze regel wordt gebruikt om bij drie gegeven getallen het vierde evenredige getal te berekenen. Een voorbeeld: *Oft 9 naijsters maecten op eenen dach 15 paer hemden, hoe veel soudender 6 naijsters maeken?* In moderne notatie is de berekening die gemaakt wordt: $d = (b \times c) : a ? (15 \times 6) : 9 = 10$ (Kool 1999:132-134).

Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven

steld geweest zijn, maar even goed kunnen dit genusrelicten zijn. Dat geldt eveneens voor de verwijzing in (23) met *haer* naar *vloote*.

3.2 Bezittelijke voornaamwoorden

Met welke bezittelijke voornaamwoorden naar persoonsnamen en niet-persoonsnamen verwezen wordt, en hoeveel keer, laat tabel 6 zien:

<i>enkelvoud</i>		<i>meervoud</i>	
haer (vr. persoonsnamen)	20	haer (vr. en mann. persoonsnamen)	14
		haer (zaaknamen)	2
sijn (mann. persoonsnamen)	65		
sijn (zaaknamen)	2		

Tabel 6: Verwijzingen met bezittelijke voornaamwoorden naar persoonsnamen en niet-persoonsnamen.

Bij persoonsnamen wordt steeds, in totaal 20 keer, met *haer* naar vrouwelijke personen enkelvoud verwezen, zoals in de brief van Albertjen Olefs:

(25) (vroumens), want die sardammers die seggen dat sij een ongbesturven wedu is maer het seggen dat is daer haer man noch leeft⁴³

In totaal 14 keer verwijst *haer* naar mannelijke en/of vrouwelijke personen meervoud. Een citaat uit de brief van Carel Nachtegael:

(26) (kneghts), want soo dra sij sien datter wat te winnen is zoo nemen zij van haer meesters⁴⁴

Met *sijn* wordt 65 keer verwezen naar mannelijke persoonsnamen enkelvoud. Bij zaaknamen volgt verwijzing met *haer* naar het meervoudig substantief *amten*⁴⁵ en *vijanden*⁴⁶ en met *sijn* naar het masculiene *vijant*⁴⁷ en neutrum *schip*.⁴⁸ Verwijzing met het bezittelijk voornaamwoord *haer* naar een enkelvoudig feminien substantief komt niet voor in het brievenkorpus. Ook ontbreekt de meervoudige voornaamwoordelijke aanduiding *hun*.

3.3 Bijzondere aanduidingen

In plaats van de persoonlijke voornaamwoorden *hij* en *zij/ze* zien we in modern Nederlands vaak het aanwijzend voornaamwoord *die*, dat naar feminiene en masculiene sub-

⁴³ HCA 30/223 (A18).

⁴⁴ HCA 30/227 pt1 (I/28): Carel Nachtegael aan vriend Mattheus Hals, januari 1672.

⁴⁵ HCA 30/223 37368 (B17).

⁴⁶ HCA 30/223 37368 (II/14): Beellijte Juerians aan neef Tobijas de Groot, 16 november 1672.

⁴⁷ HCA 30/223 37368 (B17).

⁴⁸ HCA 30/223 (II/24).

stantieven kan verwijzen. De *ANS* (1997:161) hanteert de term ‘vermijdingsstrategie’ wanneer taalgebruikers bij twijfel omtrent het genus van een substantief met het aanwijzend voornaamwoord *die* verwijzen. Ook in zeventiende-eeuws taalgebruik zien we deze verwijzing. In de brieven is in een enkel geval niet geheel duidelijk of we te maken hebben met een aanwijzend voornaamwoord of een betrekkelijk voornaamwoord. Voorbeeld:

(27) maertje leenderts is inde andere weeck mee verlost van een jonge dochter die hiet neeltje⁴⁹

Is *die* een betrekkelijk voornaamwoord in de functie van subject in de bijzin *die hiet neeltje* of een aanwijzend voornaamwoord, eveneens in de functie van subject, in de hoofdzin *die hiet neeltje*? Om te onderscheiden tussen een hoofdzin en een bijzin speelt als formeel criterium de plaats van de persoonsvorm een beslissende rol: in hoofdzinnen staat de persoonsvorm op de 2de zinsplaats, in bijzinnen achteraan. Op grond van dit criterium beschouw ik *die* in (27) als aanwijzend voornaamwoord.⁵⁰ Deze overweging speelt geen rol bij de volgende voorbeelden van verwijzingen naar personen met *die*:

- (28) (swager), dat die u menigmael verleijt heeft⁵¹
 (29) (god), ick hoep dat d[i]e ons sal verlenen dat ons salich is⁵²
 (30) (schipper), en die sal coomen met de gekroonde vrede⁵³
 (31) (soon), of die noch op het schip is⁵⁴
 (32) (de heer), dat dije wil geven dat dije vejant weeder terug mach keeren⁵⁵
 (33) (knechten), en [ghij moet] die voor twee jaren verbinden⁵⁶
 (34) (de heer), d[i]e wil ul bewaren en brengen met geluck weder bij mij⁵⁷

In totaal zijn er 20 verwijzingen naar personen met het aanwijzend voornaamwoord *die/de* waarbij het voornaamwoord 19 keer als subject fungeert en 1 keer als object (32). De vraag of we hier van ‘vermijdingsstrategie’ kunnen spreken, kan negatief beantwoord worden. Er is immers steeds sprake van personen, waarbij de aarzeling omtrent het genus van het substantief geen rol speelt.

Naar zaken wordt 9 keer verwezen met *die*:

49 HCA 30/226 pt1 28538 (3).

50 Van der Horst (1986:173) vestigt de aandacht op dergelijke zinnen in het Middelnederlands waarbij geen formeel blijkend onderscheid tussen hoofdzin en bijzin is. Hoewel in later Nederlands de persoonsvorm in de bijzin meer naar achteren kwam te staan, behoeft mijn keuze wel enige nuancering.

51 HCA 30/226 part II 37368 (1).

52 HCA 32/1822 pt2 (20)

53 HCA 30/223 37368 (A15): Grietie Heijckes aan broer Wollem Heijckesz Lievius, 4 november 1672.

54 HCA 30/223 37368 (A15).

55 HCA 30/223 37368 (A24): Antijen Vlijps aan zoon Knelijes Engelsz Kamp, 4 november 1672.

56 HCA 30/227 pt1 (I/28).

57 HCA 30/225 28538 (II/1): Geertruijt Lamberts aan zoon Frederick Ewouts, 13 november 1664.

- (35) (brieven), ick hoop dat ul d[i]e gekregen hebben⁵⁸
- (36) (brief), die sult ghij vinden bij de bottelijers brief⁵⁹
- (37) (brief), daer sult ghij d[i]e vinden⁶⁰
- (38) (brief), dat ul d[i]e gekregen heeft⁶¹
- (39) (brieven), hoopende dat ghij die wel ontfangen sult⁶²
- (40) (de meeste werken), hope int voorjaer die geheel sullen voltrocken werden⁶³
- (41) (oostindische vloot), godt heeft die behouue binne die eems gebroght⁶⁴
- (42) (vrienschap), die is seer klein geweest opt schip⁶⁵
- (43) (de huur), maer die het [heeft] jannetje⁶⁶

De voornaamwoordelijke aanduiding *die* fungeert 7 keer als object en 2 keer als subject (40 en 42). De notie feminien of masculien speelt in 3 gevallen geen rol omdat de verwijzing betrekking heeft op een meervoudig substantief: *brieven* en *werken*. De overige substantieven kunnen voor wat de verwijzing betreft verwarring scheppen. Als we aannemen dat de brievenschrijvers de voornaamwoordelijke aanduiding gerelateerd aan het genus van het door hen gebruikte substantief gebruiken, dan mogen we hier misschien van ‘vermijdingsstrategie’ spreken. We zien hier een grote gelijkenis tussen het zeventiende-eeuwse en moderne Nederlands. Verhoeven (1990:509), die aandacht schenkt aan de beregeling van de voornaamwoordelijke aanduiding in modern Nederlands, merkt op dat deze onzekerheid over de keuze van het voornaamwoord in een ander licht komt te staan als we naar de regels van het Deens kijken, waar naar alle niet-menselijke woorden wordt verwezen met een aanwijzend voornaamwoord. Ook Geerts vindt in zijn corpus al voor het vroegmodern Nederlands enkele taaluitingen met *die*. Opvallend daarbij is, dat vrijwel steeds in eerste instantie met het aanwijzend voornaamwoord verwezen wordt naar het substantief, gevolgd door een verwijzing met een persoonlijk voornaamwoord: *een beschuyt, die nam hy...ende atse terstont op*. Geerts (1966:206) meent, dat het niet gewaagd is te veronderstellen dat al in het zeventiende-eeuws de voor het moderne Nederlands door Simons⁶⁷ geformuleerde regel gold, dat het naamwoord eerst gevolgd wordt door *die* en pas daarna door een persoonlijk voornaamwoord; het aanwijzend voornaamwoord drukt in het algemeen *meer recente* kennismaking met de betrokken zelfstandigheid uit. Het functioneren van deze volgorde-regel is in het brieven-corpus niet na te gaan; bij geen enkele zin wordt het aanwijzend voornaamwoord gevolgd door een persoonlijk voornaamwoord. Wat Geerts niet noemt, is de opmerking van Simons dat ook abstracta dikwijls aangeduid worden door *die*, zonder evenwel gevolgd te worden door een tweede aanduiding, door-

58 HCA 30/223 (A17): Dijeutijn Meijnders aan zonen Meijndert en Claes Onelijsen, 12 nov. 1672.

59 HCA 30/223 37368 (A19).

60 HCA 30/223 37368 (A19).

61 HCA 30/223 37368 (A23): Dijeutijn Meijnders aan haar zonen, 12 november 1672.

62 HCA 30/223 37368 (B15).

63 HCA 30/223 37368 (B17).

64 HCA 30/223 37368 (B18).

65 HCA 30/227 pt.2 (I/14): J. Clercq de Jonge aan vriendin Janneken van de Putte, 9 januari 1672.

66 HCA 30/226 part II 37368 (1).

67 Ph. J. Simons: *Hij of Zij of Het? Feiten en Beschouwingen omtrent voornaamwoordelijke Aanduiding* (1920:16).

dat die soort substanties slechts een korte bestaansduur hebben (Simons 1920:16).⁶⁸ In het brieven corpus is inderdaad een relatief groot aantal verwijzingen met *die* naar abstracta. Behalve naar personen, wordt in het brieven corpus 9 keer naar zaken verwezen: 5 keer naar *brieven* en 4 keer naar abstracta.

Bij deze verwijzingen met een aanwijzend voornaamwoord zien we in (29), (34), (35), (37) en (38) als voornaamwoordelijke aanduiding het zelfstandig fungerend aanwijzend voornaamwoord *de* in plaats van *die*. Een enkele maal is een brieven schrijver inconsequent zoals in (37): *jck stuyer ul noch en brief die sult ghij vinden bij de bottelijers brief (...) daer sult ghij de vinden*. In deze zin komen beide vormen voor.

Weijnen (z.j.:50) en De Schutter & Kloots (2000:327) noemen alleen een relatief *de*. Van Loey (1976:45) merkt in zijn beschrijving van taalfeiten tot aan het eind van de 15de eeuw op, dat de nominativus van het demonstrativum *die* een bijvorm heeft: *di* (Limburg) en *de* (d.i. *dee*, Holland).⁶⁹ Alleen in zin (29) en (34) fungeert *de* als subject (nominativus). In de overige zinnen heeft *de* de functie van direct object.

● 4 Voornaamwoordelijke aanduiding in literaire taal

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding speelt het genus van het substantief dat aangeduid wordt een grote rol: hebben we met een feminien, masculien of neutrum substantief van doen. Om de verschillen en overeenkomsten in het gebruik van voornaamwoordelijke aanduidingen tussen literaire en niet-literaire taal aan te geven, vat ik nu eerst de bevindingen uit de vakliteratuur over literaire taal samen. Daarbij zijn vooral de studies van Dibbets (1989) en Geerts (1966) van belang.

Dibbets beziet of de schrijvers van de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst* zich in hun uit 1584 daterend boek zelf hebben gehouden aan uitspraken en regels die ze hun publiek aanboden. Leer en praktijk uit de *Twe-spraak* confronteert hij met elkaar. Dibbets wil onder meer laten zien (1) langs welke weg de schrijvers van de *Twe-spraak* tot een drie-genera-indeling kwamen, (2) volgens welk criterium het genus van een substantief bepaald werd en (3) of de drie-genera-indeling door de Amsterdamse rederijders in hun spraakkunst in acht is genomen, en met name ook wat voor nut zij had.

De schrijvers van de *Twe-spraak* onderscheidde *genus masculinum* en *genus femininum*, maar ze verbonden daaraan in hun overzicht van de verbuiging van de woorden geen morfologische differentiatie: zowel de verbuiging van de feminiene en masculiene substantieven als die van de voornaamwoorden en lidwoorden die substantieven bepalen zijn identiek (Dibbets 1989:33-34). De taalpraktijk in de *Twe-spraak* blijkt wat de morfologie van de adnominale woorden betreft, in hoofdzaak in overeenstemming te zijn met de eigen taalregels, die soms alternatieven boden. Het is juist bij het gebruik van die alterna-

⁶⁸ De psychologisch/filosofische uiteenzetting van Simons over het waarom van dit achterwege blijven, laat ik hier buiten beschouwing.

⁶⁹ Brief HCA 30/223 (A17), HCA 30/223 37368 (A 19) en HCA 30/223 37368 (A23) komen uit Enkhuizen; brief HCA 32/1822 pt2 (20) is afkomstig uit Rotterdam en HCA 30/225 28538 (II/1) waarschijnlijk uit Amsterdam.

tieven dat Dibbets meent te kunnen concluderen dat er nog wel sprake is van een drie-generasysteem. Als het lidwoord geïnclineerd is vanwege een voorzetsel bieden de taalre-gels een keuzemogelijkheid, voor zowel feminiene als masculiene woorden, tussen *de* en *den*. In de taalpraktijk van de *Twe-spraak* bleek bij inclinaties het drie-generasysteem nog vrijwel intact: *inde* bij feminiene woorden en *inden* bij masculiene woorden. Ditzelfde bleek bij de alternatieven *de* en *den* in de 3de en 4de naamval. Ook hier werd bij feminie-ne woorden veelal voor *de* en bij masculiene woorden voor *den* gekozen. Bij de 2de naam-val enkelvoud treffen we bij zowel masculiene als feminiene substantieven in bijna alle voorkomende gevallen *des* aan. In bescheiden mate komt ook *der* voor bij feminiene woor-den. Dit wijst er volgens Dibbets op, dat het genusonderscheid in de genitief nog wel enigszins aanwezig is, maar dat primair *des* casusexponent geworden is (Dibbets 1989:40).

Hij besluit zijn artikel met de opmerking: 'Het drie-genera-systeem is duidelijk aanwe-zig in de pronominale aanduiding, waar nauwelijks fouten zijn te ontdekken' (Dibbets 1989: 43). Deze formulering, waaraan wordt gerefereerd in *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997:302) is opvallend. We kunnen ons immers afvragen in hoeverre er in de *Twe-spraak* (nog) een drie-generasysteem is. De schrijvers van deze grammatica verbonden hieraan in ieder geval geen scherp morfologisch onderscheid. De vraag naar het nut van een drie-generasysteem is volgens Dibbets niet bevredigend te beantwoorden. Alleen voor de voornaamwoordelijke aanduiding was een indeling van de zelfstandige naamwoorden naar genus nodig. Over voornaamwoordelijke aanduiding echter wordt in de *Twe-spraak* niet gesproken (Dibbets 1989:42).

Geerts' onderzoek naar genustheorie en -praktijk van vooral zeventiende-eeuwse grammatici leidt tot de conclusie dat men in het vroeg Nieuwhollands niet meer kan spreken van een drieledig nominaal stelsel en de ermee samenhangende adnominale flexievormen. Niet langer onderscheidt men dus (naast een *het*-groep) een *de/der*-groep verbindbaar met *zij*-woorden, en een *de/des/den*-groep verbindbaar met *hij*-woorden. Gelet op deze hergroepering van de substantieven in een *de*- en een *het*-klasse, hoeft immers niet meer a priori aangenomen te worden dat *hij*, *hem* en *zijn* enerzijds en *zij/ze* en *haar* anderzijds hun vroegere functies en hun onderling verband zonder meer bewaard heb-ben. Het feit echter dat men niet meer van een drieklassensysteem kan spreken is volgens Geerts pas ten volle bewezen als ook de voornaamwoordelijke verwijzingen in het onder-zoek betrokken worden. De zeventiende-eeuwse grammatici blijken hieraan evenwel vrijwel geen aandacht te schenken. Om die reden gaat hij de genuspraktijk na in een groot aantal bronnen, gedrukt of in handschrift.⁷⁰

Geerts besteedt alleen aandacht aan enkelvoudige substantieven en voornaamwoor-delijke aanduidingen. De resultaten van zijn onderzoek naar het gebruik van de per-sonlijke en bezittelijke voornaamwoorden enkelvoud heb ik als volgt samengevat:

70 Zijn onderzoeksmateriaal bestaat uit een tachtigtal kluchten, reisjournalen, dagboeken, rechtsbronnen, admi-nistratieve documenten, wetenschappelijke traktaten en renaissancistische literatuur, in de tijd verspreid tus-sen ongeveer 1550 en 1700 en in de ruimte tussen Amsterdam in het noorden en Rotterdam in het zuiden van het Hollandse taalgebied. Al het bronnenmateriaal beschouwt Geerts als anoniem; studie van genus en flexie in zeventiende-eeuws Hollands taalgebruik staat centraal, niet in het taalgebruik van afzonderlijke auteurs. Hiermee meent Geerts voor een deel het bezwaar te ondervangen dat drukker, zetter of corrector of afschrij-ver invloed kunnen hebben gehad op een bepaald werk. Ook de invloeden van factoren als hypercorrectie en renaissancistische verfraaiing hoopt hij hiermee te hebben uitgeschakeld (Geerts 1966:144 -148).

persoonlijke voornaamwoorden	(subject): <i>se/sij</i> : vrouwelijke persoonsnamen en masculiene en feminiene <i>de</i> -woorden <i>hij (ie,die)</i> : niet-vrouwelijke <i>de</i> -substantieven (object): <i>haar (er)</i> : vrouwelijke persoonsnamen en personificatie <i>se</i> : vrouwelijke persoonsnamen en masculiene en feminiene <i>de</i> -woorden <i>hem ('m)</i> : niet-vrouwelijke <i>de</i> -woorden
bezittelijke voornaamwoorden	<i>haar (er, d'r e.d.)</i> : vrouwelijke persoonsnamen en feminiene substantieven <i>zijn (z'n e.d.)</i> : alle niet-vrouwelijke <i>de</i> -substantieven en dito neutra

Schema 2: *De bevindingen van Geerts.*

Als enkelvoudig voornaamwoord verscheen *sij* als subject, evenals *se* dat een vertrouwd en zeer frequent taalfact was in talrijke enclitische verbindingen (*datse, ofse, gafse*). Vooral ook het optreden van *se* als omnivalent meervoudig voornaamwoord droeg daaraan bij. Het personale *se/sij* als subject trad op ter aanduiding van vrouwelijke persoonsnamen, masculiene en feminiene substantieven. Het personale *haar* en enclitische *er* als object is beperkt tot vrouwelijke persoonsnamen en personificatie. Naast *haar* treedt *se* op ter aanduiding van alle *de*-substantieven, zowel masculiene als feminiene. De valentie van *se* breidde zich dus tot steeds meer *de*-woorden uit; mannelijke persoonsnamen, namen van dieren en van vaartuigen bleven buiten schot.⁷¹ Geerts meent, dat bij niet-vrouwelijke *de*-woorden dit *se* geleidelijk is vervangen door *hem*, omdat *se* met *haar* geassocieerd geraakte en ook *vrouwelijk* voornaamwoord werd. Dit gebruik van *hem* als personale bij niet-vrouwelijke *de*-woorden zou dan begonnen zijn bij de diernamen, waarbij *se* al niet zeer gebruikelijk was. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de vervanging van *se/sij* door *hij/hem* echter nog lang geen voldongen feit. Geerts vraagt zich zelfs af, of dit proces in het huidige taalgebruik reeds helemaal voltooid is (Geerts 1966:192-194). Het betekent hoe dan ook dat men *se* niet langer kan gebruiken als aanwijzing voor het feminien zijn van bepaalde substantieven; *se* kon immers alle niet-onzijdige zaaknamen aanduiden. Aanvankelijk blijkt de *se*-aanduiding algemeen; vooral in enclitische positie weet *se* langer stand te houden. In de loop van de zeventiende eeuw neemt de frequentie van *hem* toe (Geerts 1966:203).

Tot slot besteedt Geerts (1966:204-206) aandacht aan de valentie van *hij*, waarbij ook op het gebruiksveld van *die* gelet wordt. In literaire taal komt *hij* frequenter voor dan in andere genres van taalgebruik. De moeilijkheid zit hem volgens Geerts in het bepalen van de klankwaarde van *hy*. Was de uitspraak gediftongeed en kan bovendien *hy* al dan niet als grafische representant van *die* (of *tie*) beschouwd worden? In vele gevallen kan *hy* (zo geschreven; maar eventueel ook gediftongeed uitgesproken) op reïnterpretatie van *die* berusten. *Die* kon de functies (zowel subjects- als objectsfunctie) van het vrouwelijk wor-

71 Ook nog in 1995 kan Geerts geen plausibele verklaring bedenken voor het gegeven dat de namen van vaartuigen voor *ze* buiten schot bleven. Bij diernamen moest *hij* en *hem* gaan functioneren omdat *haar* al volledig persoonlijk vrouwelijk voornaamwoord is geworden. Alleen *se* is dan nog ter beschikking als men om een of andere reden het vrouwelijk geslacht van een dier wil aanduiden. Dit gebeurde naar analogie van de persoonlijke substantieven (Geerts 1995:37,38).

dende *se* in enclitische positie zonder bezwaar overnemen. In vrij gebruik (niet-enclitisch) zat er evenwel niets anders op dan *hij* als subject te laten fungeren ter vermijding van het vrouwelijke *ze/zij*.

Kort samengevat: De voornaamwoordelijke aanduiding lijkt in het zeventiende-eeuws nog steeds driedelig. Het is echter een driedeligheid van een andere aard dan vroeger, omdat ze niet langer meer berust op een tegenstelling tussen neutra, masculina en feminina, maar op de tegenstelling tussen enerzijds neutra, anderzijds niet-neutra; en binnen deze twee groepen bestaat dan een derde groep: de namen van levende wezens, die naar de sekse in mannelijke en vrouwelijke substantieven zijn verdeeld. Het ontstaan van een categorie ‘geslacht’ ging de vrouwelijke woorden markeren. Gevolg was, dat de masculiene voornaamwoorden *hij/hem/zijn* werden gegeneraliseerd voor de vele niet-vrouwelijke *de*-woorden.

Na het verschijnen van het standaardwerk van Geerts (1966) over voornaamwoordelijke verschijnselen in de zeventiende eeuw is er amper verder onderzoek gedaan naar dit onderwerp in historische teksten. Een nuancering van de conclusie van Geerts (1966:200) ‘dat bij scheepsnamen (...) *hij/hem*-aanduiding regel is’ geeft Koelmans (2001). Hij noteert in *Het Nederlands van Michiel de Ruyter* zowel verwijzingen met *hem*, als met *sij/ -se* naar vaartuigen. De verwijzingen met *sij/ -se* noemt hij ‘in overeenstemming met het woordenboekgeslacht’; de verwijzingen met *hem* zijn het gevolg van De Ruyters neiging schip en gezagvoerder te vereenzelvigen: ‘Dat leidt vaak tot masculinisering, wat zich ook wel eens bij scheepsnamen voordoet’. Zo verwijst De Ruyter zowel met *sy* als met *hij/hem* naar bijvoorbeeld *galei*, *bark* en *galjoot* (Koelmans 2001:41).

Recentere studies hebben betrekking op ontwikkelingen in het genussysteem in de moderne standaardtaal of op huidig dialectniveau. Zo constateert de sociolinguïst Hoppenbrouwers (1983:21) op dialectniveau (Westerhoven in Noord-Brabant) veranderingen in het genussysteem, het verdwijnen van het onderscheid masculien en feminien bij substantieven, en daarmee in de voornaamwoordelijke aanduiding. Bij jongere taalgebruikers verdwijnt het genusgevoel dat bij oudere dialectsprekers gebaseerd is op het formele houvast van de vormenkenmerken. Hij toont aan dat deze veranderingen niet willekeurig zijn maar systematisch verlopen. Ook op standaardtaalniveau is het genussysteem nog steeds in ontwikkeling. Geeraerts (1992:83) werpt de vraag op in hoeverre het feitelijk taalgebruik in standaardtalige omstandigheden in Nederlandstalig België conform is met het model dat in de *Woordenlijst* (1954) is vastgelegd. Ondanks het, zoals hij zelf aan geeft, ‘beperkte karakter’ van zijn onderzoek, constateert hij dat de masculinisering van de eertijds feminiene substantieven geen incidenteel of marginaal, maar algemeen verschijnsel is: voor de *de*-woorden zonder seksueel gekenmerkte referent, neemt de *hij*-aanduiding toe.

● **5 Overeenkomsten en verschillen tussen literaire en niet-literaire taaluitingen**

In mijn onderzoek stond niet het genus van de substantieven maar de voornaamwoordelijke verwijzing naar substantieven centraal. Door het brievenkorpus te relateren aan het onderzoeksmateriaal van met name Geerts heb ik naast een aantal overeenkomsten ook een aantal verschillen kunnen constateren in de voornaamwoordelijke aanduiding:

(I) Geerts besteedt geen aandacht aan de verhouding van *se* tot *sij*. Toch is het een belangwekkend gegeven. Het veelvuldig gebruik van de volle subjectsvorm *sij* in het brievencorpus is opmerkelijk. De ANS beschouwt voor modern Nederlands het gebruik van de volle vorm in gesproken taal als onnatuurlijk (ANS 1997:254). Het is de vraag of dat voor het zeventiende-eeuws ook gold. Zoals Geerts bij Coornhert vooral *sij*-subjecten aantreft, zo zien we deze volle vorm ook in grote meerderheid in het brievencorpus, waarbij toch slechts in 3 van de 69 gevallen dit voornaamwoord de nadruk krijgt. De moeilijkheid zit hem in het bepalen van de klankwaarde. Wellicht kunnen gebruiksgevallen van *sy* in niet-enclitische of geïnverteerde positie als bewijsplaatsen gelden voor het diftongisch uitspreken van de volle vorm van dit voornaamwoord, althans in streken die diftongeren. Dat zou kunnen betekenen dat in de zeventiende eeuw ook de subjectsvorm *hij*, als aanduiding van met name mannelijke persoonsnamen gediftongeed werd uitgesproken. Evenmin als *hij* hoeft *sij* de nadruksvorm geweest te zijn. Dat zou kunnen betekenen dat *sij* geen schrijftaal- maar spreektaalvariant was. Onder invloed van het veel voorkomende enclitische *se* en het gebruik van het meervoudig omnivalente *se* in zowel subjects- als objectpositie kan *se* de spreektaalvariant geworden zijn.

(II) Evenals in literaire taal blijkt ook in de brieven, dat op het eind van de zeventiende eeuw de enkelvoudige objectsvorm *se* nog niet uitsluitend persoonlijk-vrouwelijk voornaamwoord was. Het gebruik van *hem* bij niet-vrouwelijke *de*-woorden was al wel gebruikelijk, maar nog lang geen voldongen feit. Ook in niet-literaire taal zien we verwijzing met het feminien voornaamwoord *se* naar substantieven, ongeacht het genus van het substantief. In literaire taal blijkt het enkelvoudige *se* met name in enclitische posities een vertrouwd taalfeit.

(III) In het brievencorpus wordt met de volle objectsvorm *haer* in vrijwel alle gevallen naar vrouwelijke persoonsnamen verwezen, zowel enkelvoudig als meervoudig. Geerts (1966:192) duidt de enkelvoudige objectsvorm *haer* als uitsluitend persoonlijk-vrouwelijk voornaamwoord. Een verwijzing met *haer* naar enkelvoudige feminiene substantieven behoort in zijn visie niet meer tot het levende gesproken Hollands van toen. Hier trekt Geerts de lijnen volgens mij te strak. In de niet-literaire taal van het brievencorpus zien we verwijzing met *haer* naar het feminiene *vloote*, wat mogelijk een genusrelict is. Omdat Geerts geen meervoudige substantieven in zijn onderzoek betreft weten we niet of in zijn literaire teksten met het meervoudige *se* of *haer* naar de betreffende substantieven verwezen wordt. In de brieven zien we voor het overgrote deel verwijzing met de objectsvorm *haer* naar meervoudige persoonsnamen. Slechts in een drietal gevallen wordt met het enclitische *se* naar personen verwezen. Mijn bevindingen lijken overeen te komen met die van Hermkens & Van de Ketterij (1980:93) voor wat betreft literaire taal. Zij constateren: 'De meest gebruikte objectsvorm voor het meervoud is haer (haar); zonder onderscheid van genus'. Hierbij moet de kanttekening geplaatst worden dat Hermkens & Van de Ketterij geen onderscheid maken tussen genus en geslacht. Onduidelijk blijft daardoor of in hun literaire teksten verschil is tussen verwijzingen naar feminiene/masculiene woorden en vrouwelijke/mannelijke woorden. Zij voegen daaraan toe dat de onbeklemtoonde vorm *se*, enkelvoudig en meervoudig buiten de dialectische teksten bijna uitsluitend in enclise voorkomt. Ook dat komt overeen met mijn bevindingen in de niet-literaire taal van de brieven. Hermkens & Van de Ketterij constateren dat het gebruik van *hen/hun* in literaire

taal relatief zeldzaam is. Dit voornaamwoord ontbreekt geheel in de brieven.

(IV) Het bezittelijk voornaamwoord derde persoon meervoud voor persoons- en zaaknamen in de brieven is *haer*. Hermkens & Van de Ketterij (1980:97) menen dat *hun* relatief veel voorkomt. Dit komt niet overeen met het gebruik van dit voornaamwoord in de brieven. Hierin wordt geen enkele keer verwezen met *hun*.

(V) Het gebruik in literaire taal van het aanwijzend voornaamwoord *die* als voornaamwoordelijke aanduiding is schaars; meestal treedt hierbij de 'volgordereg' op. (Geerts 1966:206). In de niet-literaire taal van de brieven treedt dit voornaamwoord relatief vaak op. Noch 'vermijdingsstrategie', noch 'volgordereg' blijkt voor dit gebruik in het brieven corpus een afdoende verklaring te zijn. De Vooys (1947:121) vindt het een eigenaardig misverstand dat in verzorgde stijl de aanduiding en vervanging door *die* te 'spreektaalachtig' zou zijn. Het taalgebruik van de brieven schrijvers kan men zeker 'spreektaalachtig' noemen.⁷² De bijvorm *de* van het aanwijzend voornaamwoord *die* is daarvan een illustratie. Het lijkt niet gewaagd te veronderstellen dat we hier te maken hebben met een vorm van voornaamwoordelijke aanduiding die eigen is aan de omgangstaal.

6 Besluit

- De samenvatting van de vakliteratuur over genus en geslacht in de zeventiende eeuw laat zien dat men steeds constateert dat de nominale classificatie – de indeling van substantieven naar genus of grammaticaal geslacht – in beweging is. Dat geldt evenzeer voor de daarmee verband houdende voornaamwoordelijke aanduiding. Dibbets heeft aangetoond dat de vroegste grammatici dan wel een driegera-indeling voorstonden, maar hieraan in de praktijk geen morfologisch onderscheid verbonden. Aan de voornaamwoordelijke aanduiding hebben zij geen aandacht besteed. Zeventiende-eeuwse grammatici, zo heeft Geerts duidelijk gemaakt, zijn er niet in geslaagd duidelijke regels te formuleren over flexie en genus van substantieven. Die regels bleken zo summier dat de taalgebruiker er maar weinig mee kon uitrichten, of zo theoretisch dat men er zich in de praktijk nauwelijks aan kon houden. Door studie van de voornaamwoordelijke aanduiding in literaire en ambtelijke teksten laat Geerts bovendien zien dat deze in de zeventiende eeuw nog wel drieledig is, maar het is een drieledigheid die berust op neutra en de *de*-substantieven met daarbinnen een derde groep, een categorie 'geslacht'.

Geerts komt, zoals we zagen, tot de conclusie dat in de zeventiende eeuw de ontwikkeling naar een nieuw stelsel van voornaamwoordelijke aanduiding zich aanpast of bezig is zich aan te passen aan de nieuwe genus-loze groepering van de *de*-woorden. Mijns inziens kan men beter spreken van een masculiniseringsproces van de *de*-woorden en daarmee van de voornaamwoordelijke aanduidingen. Immers, feminiene substantieven worden gemasculiniseerd door ze niet langer met *se/sij* maar met *hij/hem* aan te duiden.

Natuurlijk zijn er grote overeenkomsten tussen het gebruik van voornaamwoordelijke aanduidingen in literaire en niet-literaire taal zoals het nog niet uitsluitend als vrouwelijk voornaamwoord fungerend *se*, en het gebruik van de objectsvorm *haer* in niet-enclitische positie en van *se* in enclitische positie voor verwijzing naar meervoudige substantieven. Er

⁷² Zie: paragraaf 2: Het taalgebruik van de brieven schrijvers

zijn echter ook verschillen. Alleen in literaire taal is het personale *haer* uitsluitend vrouwelijk voornaamwoord. Ook het gebruik van de objectsvorm *hun* en het bezittelijk voornaamwoord *hun* is beperkt tot literaire taal. In de brieven is met name het veelvuldig gebruik van de niet-beklemtoonde volle subjectsvorm *sij* opmerkelijk. Relatief vaak treedt in de niet-literaire taal van de brieven het aanwijzend voornaamwoord *die* op als voornaamwoordelijke aanduiding, waarvoor, anders dan in literaire taal, noch 'vermijdingsstrategie', noch 'volgorderregel' een afdoende verklaring blijkt te zijn. Beperkt tot de niet-literaire taal van de brieven tenslotte is het gebruik van het aanwijzend voornaamwoord *de* als verwijzing naar persoons- en zaaknamen.

Onderzoek van het brieven corpus op het terrein van voornaamwoordelijke aanduidingen van de derde persoon levert geen opzienbarende nieuwe feiten, maar slechts marginale verschillen. Mogelijk dat bij andere talige verschijnselen het verschil groter is; dat moet verder onderzoek uitwijzen. Allereerst zal dan natuurlijk naar de aanduidingen van de eerste en tweede persoon gekeken worden. Als het verschil ook bij andere vraagstellingen maar marginaal is, moeten we mogelijk constateren dat in de zeventiende eeuw de 'gewone' taal minder ver afstond van de literaire taal dan veel historisch taalkundigen tot dusver hebben vermoed.

● Bibliografie

ANS: zie Hasereyn e.a. (1997).

Damsteegt, B.C. (1973). Verkenning van 17de- eeuws Nederlands. In: *Album Willem Pée, de jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Tongeren: Michiels, 71-78.

Dibbets, G.R.W. (1989). De Twee-spraak bespiegeld. *TNTL* 105, 22-48.

Frijhoff, W. & M. Spies (1999). *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Geeraerts, Dirk (1992). Pronominale-Masculiniserings-Parameters in Vlaanderen. In: Hans Bennis en Jan W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands*. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper. Dordrecht: ICG Publications, 73-84.

Geerts, G. (1966). *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. (diss.).

Geerts, G. (1995). *Nederlands, een en veelzijdig. Een selectie artikelen van Guido Geerts, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat*. Leuven: Universitaire Pers.

Geschiedenis van de Nederlandse taal: zie Van den Toorn e.a. (1997).

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (red.) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff/ Deurne: Wolters Plantyn.

Hermkens, H.M. & C. van de Ketterij (1980). *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Hoppenbrouwers, C. (1983). Het genus in een Brabants regiolect. *Tabu* 13, 1-25.

Horst, J.M. van der (1986). *Historische grammatica en taaltekens. Studies over de plaats van de persoonsvorm, samentrekking en de onpersoonlijke constructie in de geschiedenis van het Nederlands*. Alblasterdam: Kanters.

- Koelmans, L. (1967).** Boekbespreking: G. Geerts, Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. 1966. *Ntg.* 60, 264-268.
- Koelmans, L. (1972).** Boekbespreking: A.A. Weijnen, Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis. Assen. *Leuvense Bijdragen*, 43-49.
- Koelmans, L. (2001).** *Het Nederlands van Michiel de Ruyter. Morfologie, woordvorming, syntaxis.* Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Kool, M. (1999).** *Die conste vanden getale. Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw.* Hilversum: Verloren.
- Leuvensteijn, J.A. van (1994).** Spreektaal versus schrijftaal. Twee onderscheiden ontwikkelingen. In: Tieme van Dijk en Roel Zemel (red.), *Het is kermis hier.* Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit. Münster, Nodus Publikationen /Amsterdam: VU Drukkerij, 65-70.
- Loey, A. van (1976).** *Middel nederlandse Spraakkunst.* 8^e dr. Groningen: Tjeenk Willink. Deel I: Vormleer.
- Megen, N. van (2001).** 'kost ghij selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven'. Conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven. *TNTL* 117, 277-293.
- Moree, P. (1998).** 'Met vriend die God geleide'. *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.* Zutphen: Walburg Pers. (diss.).
- Schutter, G. de & H. Kloots (2000).** Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17^e eeuw. *Nederlandse Taalkunde* 5, 325-342.
- Simons, Ph.J. (1920).** *Hij of Zij of Het? Feiten en Beschouwingen omtrent voornaamwoordelijke Aanduiding.* Groningen-Den Haag: Wolters-Noordhoff.
- Sterkenburg, P.G.J. van (1981).** *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands.* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Toorn, M.C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.) (1997).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tricht, H.W. van (1976-1979).** *De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft.* 3 delen. Culemborg: Tjeenk Willink/Noordduyn.
- Verhoeven, P.R.F. (1990).** Voornaamwoordelijke aanduiding in het hedendaagse Nederlands. *Ntg* 83-6, 494-513.
- Vooys, C.G.N. de (1947).** Over voornaamwoordelijke aanduiding en vervanging. In: *Verzamelde Taalkundige Opstellen*, derde bundel. Groningen - Batavia, 118-135.
- Vries M. de, L.A. te Winkel e.a. (red.) (1882-1998).** *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* 's-Gravenhage: Nijhoff e.a.
- Wal, M. van der & C. van Bree (1992).** *Geschiedenis van het Nederlands.* Utrecht: Het Spectrum.
- Weijnen, A. (z.j.).** *Zeventiende-eeuwse Taal.* 5^e dr. Zutphen: Thieme & Cie.
- WNT:** zie De Vries e.a. (1882-1998).
- Woordenlijst van de Nederlandse taal (1954).** Samengesteld in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf.

Forum

Wetgeving voor spelling

ANNEKE NEIJT

Spelling bij wet geregeld. Het is voor de meeste van onze angelsaksische collega's onbegrijpelijk, zoals blijkt uit de discussie op *Linguist List* in 1998 naar aanleiding van de Duitse spellingwetgeving. In Engelstalige landen bestaan er geen spellingwetten. De meeste van onze collega's uit het Duitse taalgebied, dat tot voor kort ook geen wettelijke regeling kende, zijn echter voorstander van een wet, die er volgens sommigen al lang had moeten zijn:

Spätestens nach 1945 (im Grunde aber schon in der Weimarer Republik) wäre es nötig gewesen, eine der parlamentarischen Demokratie gemäße gesetzliche Grundlage für eine solche weitreichende Regelung des gesellschaftlichen Verkehrs zu schaffen, wie es ja auch in den Nachbarländern (den Niederlanden, in Dänemark ...) praktiziert worden ist und bei jeder Reform dort wiederholt wird. (Maas 2000:59)

Voor het Nederlands is de spelling vlak na 1945 wettelijk geregeld en er zijn later wettelijke besluiten geweest ter bekrachtiging van de Groene Boekjes van 1954 en 1995 die in de plaats kwamen van de laatste druk van De Vries en Te Winkel (1914), het eerste Groene Boekje. Die besluiten verwijzen naar de onderdelen van de woordenlijsten die vernieuwd zijn en ze bepalen de datum van inwerkingtreding, ze vormen geen zelfstandige wetsteksten.

Spelling bij wet. Volgens taalkundigen in andere landen volstrekt overbodig of integendeel, benijdenswaardig. Laten we eens bekijken wat we er zelf van moeten vinden.

De spellingwetten zijn er gekomen in reactie op de spellinganarchie in Nederland, die het gevolg was van besluiteloosheid van de regering in de negentiende eeuw en in de eerste

helft van de twintigste eeuw. De spelling van Siegenbeek (1804) was de officiële, maar minister Thorbecke verklaarde in 1866 over de toen nieuwe spelling van De Vries en Te Winkel (Te Winkel 1865): "De Regering [...] blijft onzijdig; noch aanbeveling, noch afkeuring is van haar te verwachten." (*De spelling van de Nederlandse taal*, 1974:63). Beide spellingen bleven in Nederland dus naast elkaar bestaan, terwijl België al gekozen had voor De Vries en Te Winkel. Nadat de Nederlandse regering in navolging van de Belgische die spelling uiteindelijk toch had geaccepteerd in 1883, herhaalde de geschiedenis zich in 1902, maar nu met de Kollewijnse spelling als concurrent van de spelling van De Vries en Te Winkel. Minister Kuyper verklaarde dat van regeringswege onzijdigheid inzake spelling gewenst was. Hij liet evenwel toe dat op staatsexamens de vereenvoudigde spelling zou worden geschreven; de examinatoren hadden echter het recht en de plicht om *kennis* van het stelstel van De Vries en Te Winkel te eisen (o.c.:64). Het gebruik van de spelling van Kollewijn werd dus toegelaten naast de officiële, vanuit de visie van vrijheid van onderwijs. Het gevolg was uiteindelijk een grote diversiteit in spellingen. Chaos in spellinggedrag, maar ook chaotisch bestuurlijk gedrag van de Nederlandse ministers van onderwijs die geen raad wisten met de spelling. Welke spelling was wijs? Ze wilden natuurlijk tolerantie, in de geest van Thorbecke. Maar het onderwijs vroeg om een eenduidige spelling, en drong aan op vereenvoudiging. Het leidde tot uiteenlopende besluiten van de Nederlandse ministers van onderwijs in 1930, 1934 en 1936. Voor het onderwijs een onhoudbare situatie.

In België bleef de spelling van De Vries en Te Winkel onverkort gehandhaafd, omdat de taalstrijd alleen maar gehinderd zou kunnen

worden door een bijkomende spellingstrijd. Zo ontstonden er in de twintigste eeuw opnieuw, net als in de negentiende eeuw, verschillende spellingstandaarden aan beide zijden van de grens.

De spellingwetten van 1946 en 1947 maakten een einde aan de Nederlandse anarchie en zorgden voor een gezamenlijke standaardspelling in Nederland en België. Eindelijk dus spellingeenheid? Nee. De halfslachtige beregeling van de bastaardwoorden heeft dat vanaf het verschijnen van het Groene Boekje van 1954 verhinderd.

Voor de bastaardwoorden werden twee spellingen vastgelegd: een voorkeursvorm en een toegelaten vorm. Bijvoorbeeld: naast de voorkeursvormen *oktober* en *octrooi* ook de spellingen *october* en *oktrooi*. Dit kwam in wezen voort uit de terughoudende opstelling van De Vries en Te Winkel ten aanzien van de bastaardwoorden, die ze afhankelijk van boterzachte criteria soms wel, dan weer niet in een vernederlandste versie opnamen in hun woordenlijst. Spellingen als *biljart*, *kapittel*, *sigaar* en *sjees* naast *milliard*, *cantine*, *cigarette* en *chauffeur*. De spellingcommissie die het Groene Boekje samenstelde in 1954 slaagde er niet in betere criteria op te stellen, en bereikte daarom geen eenstemmigheid over de vernederlandsing van de bastaardwoorden. De kwestie lag ook heel lastig in die tijd: *october* lijkt te veel op het Frans (vonden de Vlamingen) en *oktober* lijkt te veel op het Duits (vonden de Nederlanders). De praktijk zou uit moeten wijzen welke van de twee opgenomen varianten uiteindelijk door de gebruikers gekozen zou worden: "Bij een volgende bewerking van de woordenlijst kan met dan gebleken voorkeur rekening worden gehouden" (*Woordenlijst* 1954:xlvi).

De gevolgen van deze aanpak van de bastaardwoorden zijn bekend. Er ontstond verschil in spellinggedrag: sommigen kozen meestal de vernederlandste variant, en anderen schreven de vormen met *c*, *x*, *y* en *qu*. De spelling bood aan taalgebruikers de mogelijk-

heid zich progressief of conservatief voor te doen. Pas bij de spellingwijziging van 1995 zijn vrijwel alle varianten geschrapt en werden de taalgebruikers gedwongen om bepaalde woorden met *k*, *s*, *ks*, *j* en *kw* te schrijven en andere met *c*, *x*, *y* en *qu*. Afgezien van die enkele varianten die het nieuwe Groene Boekje nog heeft bewaard en enkele nieuwe varianten die zijn toegevoegd, zou de eenheid nu eindelijk bereikt moeten zijn, want het zou duidelijk moeten zijn welke vorm de standaardvorm is. Het blijkt nog steeds niet zo te zijn, want er is onduidelijkheid over de toepassing en het domein van regels en over de vraag welke regels rechtsgeldigheid hebben. Bovendien zijn er formele verschillen tussen de Nederlandse en de Vlaamse spelling, want de wetsteksten verschillen van elkaar.

Ten eerste de onduidelijkheid over de toepassing van de regels. Voor de spelling van vreemde woorden en bastaardwoorden is uiteindelijk in 1995 voor de toevallig tot stand gekomen voorkeurspelling gekozen. Soms lag aan die spelling een regel ten grondslag. Bijvoorbeeld de *mayonaise*-regel (geen verdubbeling van <n> in dit soort woorden), maar die regel is bij het aanvullen van de nieuwe woordenlijst niet gehanteerd (de nieuwe vorm *questionnaire* is volgens het nieuwe Groene Boekje met dubbel *n*), ook al is de regel wel opnieuw in de leidraad opgenomen. Gelden oude regels niet voor later toegevoegde woorden?

Ten tweede het domein van de regels. De wet stelt dat de schrijfwijze van de bastaardwoorden gewijzigd is, terwijl de nieuwe leidraad voorstellen doet voor woorden "van vreemde herkomst" (*Woordenlijst* 1954:11) en "uitheemse woorden" (o.c.:24). Dit alles terwijl bij de samenstelling van de woordenlijst het onderscheid tussen "bastaardwoord" en "vreemd woord" nauwelijks een rol heeft gespeeld (oc.:51). Op welke domeinen van onze woordenschat hebben leidraad en wets-tekst precies betrekking? Voor wie wil weten

wat het verschil is tussen bastaardwoorden en vreemde woorden: zie het Groene Boekje van 1914 of 1954 of het rapport van de laatste spellingcommissie (*Spellingdossier* 1994:28-30). Dit punt is van wezenlijk belang. Er zijn talen (het Spaans bijvoorbeeld) die alleen de spelling regelen van woorden die in het mondelinge gebruik geheel binnen het inheemse systeem passen. Welke reikwijdte hebben de wetgevers van de Nederlandse spelling op het oog?

Ten derde, de rechtsgeldigheid van de regels. In 1947 werd de spelling van De Vries en Te Winkel wettelijk voorgeschreven, behoudens een elftal wijzigingen, zoals verenkeling van *ee* en *oo*. Bij die wijzigingen is niet opgenomen het hoofdlettergebruik. Zouden we daaruit moeten concluderen dat de voorschriften uit het Groene Boekje van 1914 nog steeds gelden? Dus het eerste woord van een dichtregel met een hoofdletter, en de namen van maanden en dagen met hoofdletters? Hoofdletters voor *Januari* en *Maandag*? De wetstekst van 1947 en de latere wettelijke besluiten doen vermoeden dat bepaalde onderdelen van het Groene Boekje van 1914 inderdaad nog steeds geldig zijn. Idem voor het Groene Boekje van 1954, omdat alleen bepaalde onderdelen in 1995 gewijzigd zijn. De facto hanteert iedereen weliswaar de nieuwste druk van het Groene Boekje, maar het lijkt er op dat de jure nog steeds de versies van 1914 en 1954 voor bepaalde onderdelen geraadpleegd zouden moeten worden.

Tot slot, de verschillen tussen Nederland en Vlaanderen. Er verscheen in 1995 één nieuw Groen Boekje, net als in 1954. Ditmaal niet met een voorwoord van de spellingcommissie, want die was voortijds ontbonden, maar met een voorwoord van de ministers van Onderwijs en Cultuur van België en Nederland, die samen het Comité van Ministers vormen, het hoogste orgaan van de Nederlandse Taalunie. Een officieel document dus dat eenheid van spelling suggereert voor alles wat er in staat. De spellingwet van 1996 betreft echter slechts

enkele onderdelen van de spelling, zie het volgende citaat uit het *Spellingbesluit* (zie *Spellingbesluit Nederland* 1996 in de bibliografie):

Staatsblad 1996, no. 394. *Besluit van 19 juni 1996, houdende voorschriften omtrent de schrijfwijze van de Nederlandse taal (Spellingbesluit)*

Artikel 1. leidraad en woordenlijst van de Nederlandse taal

Het voornaamwoordelijk gebruik, het gebruik van tweede-naamvals vormen alsmede de schrijfwijze van bastaardwoorden en van tussenklanken in samenstellingen geschieden volgens hetgeen daaromtrent is gesteld in de leidraad en de woordenlijst, die zijn opgenomen in de bijlage 1, onderscheidenlijk de bijlage 2, die bij dit besluit behoren.

Bijlage 1 is een kopie van de leidraad die in het Groene Boekje is gepubliceerd, en bijlage 2 bevat 16.000 woorden, zonder enige toevoeging over woordsoort, geslacht, meervoudsvorm enz. Een zeer gering aantal woorden dus van de meer dan 100.000 woorden die in het Groene Boekje zijn opgenomen. De conclusie moet zijn dat het merendeel van het nieuwste Groene Boekje geen wettelijke status heeft en dat we, zoals hierboven al gesuggereerd, voor bepaalde onderdelen van de spelling de oudere Groene Boekjes moeten raadplegen.

Vergelijken we de tekst van het Nederlandse besluit met het besluit van de Vlaamse Gemeenschap. Het lag in de verwachting dat de nieuwe wetsteksten een getrouwe kopie van elkaar zouden zijn, maar dat is niet zo (zie voor de volledige tekst *Spellingbesluit Vlaanderen* 1996).

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Vlaamse Codex

Art. 1. Met betrekking tot de spelling van bastaardwoorden, de tussenletters *-e(n)-* en *-s-* in samenstellingen, het gebruik van de diakritische tekens liggend streepje, trema

en apostrof en de spelling van vreemde woorden gelden de spellingregels vervat in de leidraad en de woordenlijst, respectievelijk als bijlage 1 en bijlage 2 bij dit besluit gevoegd.

De verschillen illustreren dat er geen eenheid van handelen is geweest in de laatste fase van de spellingwijziging: beide landen hebben naar eigen inzicht de amendementen op eerdere wettelijke besluiten geformuleerd. Omdat tweedenaamsvormen in de leidraad niet worden besproken, en het verschil tussen *klanken* en *letters* in de gegeven context niet tot verwarring aanleiding kan geven, zijn alleen de volgende twee verschillen van wezenlijk belang:

- (1) In Vlaanderen is de spelling van bastaardwoorden en vreemde woorden wettelijk geregeld; het Nederlandse artikel regelt alleen de spelling van de bastaardwoorden, dus niet de spelling van het vreemde woord *amuse-gueule* bijvoorbeeld.
- (2) Het gebruik van de diakritische tekens is alleen in Vlaanderen gewijzigd. Strikt genomen zou in Nederland *zeeënd* geschreven moeten worden, terwijl de overheid het in voorlichtingsfolders doet voorkomen dat het nu *zee-eend* moet zijn.

Waarschijnlijk zijn de diakritische tekens in de Nederlandse wet niet genoemd, omdat de Nederlandse overheid, in de geest van Thorbecke, gemeend heeft geen nieuwe aspecten van de spelling te moeten regelen. Een wet is immers overbodig wanneer overheidsdienaren en onderwijsambtenaren het over een bepaalde schrijfwijze eens zijn.

Thorbeckes vrijheid of spelling bij wet? De Nederlandse overheid voert momenteel een halfslachtig beleid. Dat blijkt ook uit de uitspraken van staatssecretaris Nuis in de nota van toelichting bij het spellingbesluit, waar hij bindende en niet-bindende onderdelen van de spelling

onderscheidt: "De leidraad [die van 1954] bevatte taalkundige regels waaraan de hand moest worden gehouden bij de spelling van woorden. Daarnaast bevatte hij niet-bindende voorschriften, zoals ten aanzien van de spelling van spraakklanken, de verdeling van woorden in lettergrepen en het gebruik van diakritische tekens, die als aanwijzingen en handreikingen voor de praktijk werden aangemerkt." (*Spellingbesluit* 1996:95). Dit lijkt mijn eerdere conclusie te bevestigen dat voor bepaalde aspecten van de spelling nog steeds geldt wat De Vries en Te Winkel erover hebben geschreven.

Op de volgende pagina schrijft de staatssecretaris over de nieuwe leidraad: "Evenals in 1953 het geval was, bevat de leidraad voorschriften die als niet-bindende aanwijzingen en handreikingen voor de praktijk moeten worden beschouwd. Het betreft hier met name voorschriften ten aanzien van het gebruik van diakritische tekens [...]. De regering bereidt een wetsvoorstel voor, waarbij aan deze aanwijzingen en handreikingen een basis wordt verschaft in de wet van 1947." Wie had daarvan durven dromen? Er is dus nog een nieuwe wet op komst. Maar in de overheidsbegroting is daarvoor op dit moment geen geld gereserveerd, dus wie weet loopt het zo'n vaart niet.

Geen nieuwe wet te verwachten dus, maar binnen afzienbare tijd, in 2005, zal wel het Groene Boekje gewijzigd worden: "De woordenlijst wordt actueel gehouden door om de tien jaar, zonder wijziging van de spellingregels, een aangepaste editie te laten verschijnen, waarin in onbruik geraakte woorden niet meer voorkomen en nieuwe woordvormen worden opgenomen." (Nota van toelichting, p. 93). Zonder deugdelijk regelstelsel toch een nieuwe woordenlijst. Geen aangenaam vooruitzicht.

Terug naar de discussie op *Linguist List*. Spelling bij wet. Waarom wel voor het Nederlands en het Duits en niet voor het Engels? Het antwoord moet zijn dat een wettelijke regeling beslist noodzakelijk is om samen te werken

over de grens. Voor kleinere talen is het een kwestie van goed beleid om een eenheidsspelling na te streven. Kostbare voorzieningen zoals woordenboeken en leerboeken zouden anders nog kostbaarder worden.

Voor het Nederlands is het jammer genoeg ook om andere redenen nodig om de standaardspelling via een wet op te leggen aan overheid en gebruikers. Dat is het gevolg van de geschiedenis en de voor menigeen niet bevredigende huidige beregeling van de spelling. De moeizaam bereikte eenheid van spelling zal waarschijnlijk weer snel verdwijnen wanneer de wetten geheel afgeschaft worden, want met tegenzin worden de huidige voorschriften gedoed.

Nederland en België moeten orde op zaken stellen. Nieuwe wetten die werkelijke eenheid laten zien. Vlak na 1996 was er in Nederland geld voor spelling gereserveerd bij de rijksbegroting, dus de Nederlandse overheid was dat kennelijk zelf ook al van plan. Laat het een wet worden die voldoende houvast biedt om anarchie te voorkomen, maar die tevens voldoende ruimte laat voor terloopse wijzigingen en correcties van vergissingen. Geen wet dus die een forse spellingwijziging eens per honderd jaar nodig maakt, zoals Bennis (1994) voorstelt, maar een wet die het raamwerk biedt voor een spelling die geleidelijk kan veranderen in lijn met hoe taal en taalgebruik veranderen.

Een waarschuwing tot slot. Vijftig jaar gezamenlijke wetgeving op het terrein van de spelling geeft blijk van goede voornemens, maar de Vlaamse en Nederlandse ministers zijn er nog niet in geslaagd om een werkelijke eenheid in de spelling te bereiken. Voor het bereiken van eenheid is het belangrijk dat er een deugdelijk Groen Boekje komt. Door de onsystematische aanpak en de slordige uitwerking is er terechte kritiek op deze officiële spellingstandaard (o.a. Vermeer & Coenders 1996, Timmers 1999). Opnieuw leidt dat tot chaotisch spellinggedrag, maar natuurlijk niet zo hinderlijk als in de eerste helft van de vorige eeuw. Nu staan er lichte-

lijk afwijkende spellingen in woordenboeken en spellinggidsen, met soms een verwijzing naar de spelling van het Groene Boekje. Al is de situatie niet zo erg als in 1930, het kan beter en daarvoor is een wettelijke regeling een voorwaarde.

Anneke Neijt

Katholieke Universiteit Nijmegen
Center for Language Studies
Afd. Nederlands
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen

Bibliografie

- Bennis, H. (1994).** Hoe spel je wetenschap? *Spektator* 23, 252-259.
- Maas, U. (2000).** *Orthographie. Materialien zu einem erklärenden Handbuch zur Rechtschreibung des Deutschen*. Osnabrück. Te bestellen bij Buchhandlung zur Heide, Ostenberger Reihe 2, D-49074 Osnabrück.
- Siegenbeek, M. (1804).** *Verhandeling over de Nederduitsche Spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*. Dordrecht: Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde.
- De spelling van de Nederlandse taal* (1974). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Spellingdossier. Volume 1: Spellingrapport* (1994). A.H. Neijt en J.J. Zuidema (eindred.). Voorzeten 44. 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica.
- Spellingbesluit Nederland* (1996). <http://www.overheid.nl/op> (*Staatsblad* 1996, nr. 394).
- Spellingbesluit Vlaanderen* (1996). <http://212.123.19.141/cgi-bin/toonfiche.exe?nr=4893&tab=2>
- Timmers, C. (1999).** Hoezo, officiële spelling? *Onze Taal* 68, 342-4.
- Vermeer, P.S. & H. Coenders (1996).** De onbruikbaarheid van het Groene Boekje. *Onze Taal* 65, 82-85.

Forum

Vries, M. de & L. A. te Winkel (1914). *Woordenlijst voor de Spelling der Nederlandsche Taal, met aanwijzing van de geslachten der naamwoorden en de vervoeging der werkwoorden.* Zevende druk. Eerste druk 1866. 's-Gravenhage en Leiden: M.Nijhoff, A.W. Sijthoff, H.J.Stemberg.

Winkel, L.A. te (1865). *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Regeling der spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal.* Leiden: D. Noothoven Van Goor.

Woordenlijst (1954). *Woordenlijst van de Nederlandse taal, samengesteld in opdracht van de Nederlandse en Belgische regering.* 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf Martinus Nijhoff.

Boekbeoordelingen

Hans Bennis, *Syntaxis van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000. 255 blz. (met CD-ROM door Tamar Israël en Hans Bennis).

Dit boek is een inleiding in de syntaxis van het Nederlands, bestemd voor eerste- of tweedejaars studenten, met alleen een inleiding in traditionele zinsontleding als benodigde voorkennis. Bijgeleverd wordt een CD-ROM met een theoriemodule en een oefeningenmodule. Het theoretische kader waarin het boek is geplaatst is de laatste incarnatie van het generatieve programma, namelijk het minimalisme, met daarbij de aantekening dat het nadrukkelijk niet beoogt een inleiding in het minimalistisch programma op zich te zijn. Ik zal eerst per hoofdstuk een overzicht van de inhoud geven, en daarna een korte evaluatie van het boek als geheel.

Hoofdstuk 1 bespreekt, zoals vrijwel elke inleiding van generatief taalkundige cursusboeken, het logische probleem van taalverwerving. De vraag wordt gesteld hoe een kind in relatief korte tijd op grond van, wat relevante informatie betreft, pover aanbod zoiets ingewikkelds als een mentaal regelsysteem voor een specifieke taal kan leren. Het antwoord dat in de generatieve taalkunde wordt gegeven is dat iedereen bij de geboorte een taalleervermogen mee krijgt dat de grenzen aangeeft waarbinnen zo'n systeem zich mag bewegen (en dat dus een hoop logisch denkbare mogelijkheden om een regelsysteem af te leiden uit de aangeboden data bij voorbaat uitsluit, aldus de leertaak significant reducerend). Verder bevat het hoofdstuk korte uitweidingen over het ontstaan van taal en taal bij dieren.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de ver-

schillende subdisciplines van de taalkunde, om zo de plaats van de syntaxis in het geheel duidelijk te maken.

Hoofdstuk 3 introduceert het concept 'woordgroep' aan de hand van de thematische en grammaticale functies die woordgroepen, met name nominale, kunnen vervullen. Het behandelt ook tests om woordgroepen als zodanig te identificeren: vervanging, verplaatsing en de bekende eenzinsdeeltest voor het Nederlands, namelijk positionering voor de pv in hoofdzinnen. Wat interne structuur betreft wordt het centrale principe dat een woordgroep XP minimaal uit een hoofd van categorie X bestaat, en dat er ook niet meer dan één hoofd is, behandeld.

Hoofdstuk 4 behandelt de interne structuur van de VP. Beargumenteerd wordt, onder meer op basis van idiomen, dat het werkwoord een nauwere relatie onderhoudt met het object dan met het subject. Een werkwoord selecteert in het lexicon al dan niet voor een object, maar subjecten worden niet lexicaal geselecteerd; alle VP's hebben als algemene eigenschap dat ze een subject willen hebben. Vervolgens komt de vraag aan de orde of de basisvolgorde tussen object en werkwoord in het Nederlands OV of VO is. Bennis opteert, op grond van de klassieke argumenten van Koster, voor OV. Ten slotte komen bepalingen en de vraag hoe bepalingen van objecten te onderscheiden (met name PP's als bepaling versus voorzetselvoorwerp) aan de orde. Een probleem bij dit hoofdstuk zou kunnen zijn dat het concept 'basisvolgorde' (en het complementaire concept 'verplaatsing') op dit punt voor de lezer mogelijk nog niet erg duidelijk is. Zo begint Bennis op p.73 een argument met "Als we er van uitgaan dat het Nederlands een basisvolgorde kent die tot uiting komt in de

volgorde binnen de VP..." – de lezer zou zich nu af kunnen vragen waarom we daarvan uit zouden gaan. Het gebruik hier en daar van 'centrale volgorde' als alternatieve term voor basisvolgorde lijkt wat dit betreft ook niet verhelderend te werken.

Hoofdstuk 5 behandelt de manier waarop tempus, congruentie en (abstracte) naamvals-toekenning in het gekozen kader worden beregeld. Aangenomen wordt dat grammaticale elementen als tempus, persoons- en getalskenmerken elk in een apart syntactisch hoofd (T, Agr, ...) worden gegenereerd, dat een functionele projectie (TP, AgrP, ...) projecteert. Finitie vormen van het werkwoord worden dan gevormd door V naar deze hoofden te verplaatsen. Hierbij wordt aangenomen dat de functionele hoofden concrete affixen bevatten, niet slechts de functionele kenmerken die kunnen corresponderen met overte affixen (in tegenstelling tot wat gangbaar is in modellen die uitgaan van een strikte scheiding tussen functionele kenmerken in de syntaxis en de morfofonologische realisatie daarvan, zoals Anderson's 'Amorphous morphology', Beard's 'Lexeme-morpheme based morphology', Halle & Marantz's 'Distributed morphology' e.a.). Congruentie met het subject en (abstracte) naamvalstoekenning aan subject en object worden beregeld via de aanname dat functionele hoofden kenmerken delen met het element in hun specificeerderpositie, en dat subject en object naar de specificeerderpositie van een relevant functioneel hoofd verplaatsen. Ten slotte wordt gesteld dat ook voegwoorden hoofden zijn van een functionele projectie, de CP, en wordt de analyse van Verb Second in het Nederlands in termen van verplaatsing van de persoonsvorm naar C in afwezigheid van een voegwoord besproken.

Hoofdstuk 6 behandelt beknopte bijzinnen. Aan bod komen de interne bouw (inclusief de distributie van het voegwoord *om*, partikel *te* en het veronderstelde syntactische subject PRO), de verschillende typen constructie waarin infinitiefzinnen optreden (controle, Acl) en de

externe syntaxis van infinitiefcomplementen (ondergaat het complement extrapositie of is er Verb Raising). Bij de bespreking van Verb Raising wordt ook het IPP verschijnsel behandeld.

Hoofdstuk 7 behandelt de structuur van nominale, adjectivische en prepositionele constituenten. De nadruk wordt gelegd op de overeenkomsten in opbouw van de verschillende woordgroepen: het hoofd projecteert een lexicale projectie waarin eventueel een object kan voorkomen, die projectie kan over een subject prediceren, er kunnen adjuncten aan worden gehangen, en functionele elementen die het lexicale hoofd vergezellen projecteren een functionele projectie bovenop de lexicale. Verschillen tussen de diverse categorieën, wat betreft naamvalstoekenning en de positie van het hoofd in de groep, komen ook aan bod.

Hoofdstuk 8 bespreekt object-naar-subjectverplaatsing in passieven en bij ergatieve werkwoorden (inclusief koppelwerkwoorden / raisingwerkwoorden). De motivering die gegeven wordt voor deze verplaatsing is de 'klassieke' uit het GB kader: passieven/ergatieven zouden geen accusatief kunnen toekennen, dus moet het object naar de nominatiefpositie verhuizen om aan het naamvalfilter te kunnen voldoen. Overigens is deze verklaring recentelijk nogal uit de gratie geraakt. Met name Burzio heeft benadrukt dat de generalisatie die zijn naam draagt, namelijk 'geen externe thetarol, dan geen accusatief voor het object', stipulatief is en dat een verklaring in termen van gebrek aan casustoekennend vermogen door de relevante klasse werkwoorden niet houdbaar is.

Hoofdstuk 9 gaat over vraagwoordverplaatsing. Aan bod komen de lokaliteit van wh-verplaatsing (soorten eilanden, de analyse ervan in termen van subjacentie, lange verplaatsing als successief cyclische verplaatsing via spec-CP), de parallelie tussen wh-verplaatsing en relativisatie en topicalisatie, en (kort) het verschil tussen dit type verplaatsing en de in hoofdstuk 8 besproken object-naar-subject verplaatsing.

Hoofdstuk 10 bespreekt binding van anafo-

ren. Na een algemene inleiding over wat ‘verwijzing’ eigenlijk is, en introductie van de termen ‘anafoor’ en tegenhanger ‘pronomen’ zoals die in de generatieve syntaxis gebruikt worden, komen de specifieke bindingscondities op anaforen aan bod, inclusief de definitie van het lokale domein waarbinnen de anafoor een antecedent moet hebben en de eis dat het antecedent de anafoor c-commandeert. Ook wordt aandacht besteed aan reconstructieverschijnselen. Sommige netelige gevallen, zoals binding in ‘picture’-NPs (of logoforen in het algemeen) en (iets opmerkelijker in een syntaxis van het Nederlands) het verschil tussen *zich* en *zichzelf*, worden buiten beschouwing gelaten.

Hoofdstuk 11 is complementair aan hoofdstuk 10: het bespreekt het gegeven dat pronomina, in tegenstelling tot anaforen, niet lokaal gebonden mogen worden. Het verschil tussen gevallen waarin een pronomen ‘toevallig’ coreferent is met een antecedent en gevallen waarin het als gebonden variabele optreedt wordt uitgelegd, en crossover-verschijnselen in het laatste geval worden kort genoemd. Het hoofdstuk besluit met een bespreking van de twee typen lege pronomina die doorgaans in de generatieve syntaxis worden aangenomen, pro en PRO.

Een dilemma dat in cursusboeken altijd speelt, is dat de huidige stand van zaken in de behandelde theorie zo duidelijk mogelijk moet worden gemaakt zonder deze als vanzelfsprekend en probleemloos voor te stellen. Studenten moeten de techniek leren om problemen op te lossen met een algemeen gangbare analysemethode en tegelijkertijd kritisch leren nadenken over die analysemethode en het soort oplossingen dat hij geeft.

In het verduidelijken van de binnen het gekozen kader gangbare aannames en analyses slaagt het boek prima. Bennis weet de zaken op een duidelijke manier te presenteren en heeft een prettig leesbare stijl. De hoofdpunten worden systematisch gebracht, zonder al te omslachtige zijpaden, en er wordt niet moeilijk

gedaan als het ook makkelijker kan.

Wat het problematiseren betreft, het proberen te laten zien wat er nu zo leuk en uitdagend is aan syntactisch onderzoek in de praktijk, is dit boek nogal aan de brave kant. Het is natuurlijk onmogelijk om alle concurrerende analyses en theorieën die er zijn in een inleiding recht te doen en het is dan ook goed verdedigbaar, bijna noodzakelijk, om de bespreking te beperken tot voorstellen die voortkomen uit één model, in dit geval het principes-en-parameters- c.q. minimalistische model. Sommige aannames en voorstellen worden echter geïntroduceerd zonder dat er van argumentatie sprake is. Soms wordt er eenvoudigweg een beroep op ‘de theorie’ gedaan. In hoofdstuk 5, bijvoorbeeld, komen regelmatig formuleringen voor als “we zullen er hier voor kiezen om grammaticale concepten ... uit te drukken als afzonderlijke projecties” (p.85), “vanaf nu zullen we aannemen dat de belangrijkste relatie tussen zinsdelen de relatie is tussen een hoofd en zijn specificerder” (p.92) en “In overeenstemming met de theorie zullen we aannemen dat het kenmerk [+NOMINATIEF] een kenmerk is dat zich ... bevindt in het structurele hoofd Agr” (p.101) – maar waarom we daarvoor kiezen of waarom die theorie dat aanneemt, wat nu de verklarende meerwaarde van zo’n aanname zou zijn, wordt niet duidelijk gemaakt. Dit lijkt meer op z’n plaats in een onderzoekspaper, waar immers niet de hele theorie waarop het paper gebaseerd is nog eens kan worden verdedigd, dan in een inleiding in de betreffende theorie. Nog afgezien van het feit dat er, ook gegeven de noodzakelijke beperking, natuurlijk niet zoiets bestaat als *de* theorie; AgrP’s, om bij het voorbeeld hierboven te blijven, worden soms wel en soms niet aangenomen in papers die allemaal tot het minimalisme gerekend kunnen worden (bijvoorbeeld die van Chomsky). In zulke gevallen lijkt het zinvoller, en leuker, om de argumenten pro en contra te bespreken dan om simpelweg een van de opties te kiezen.

Kortom, om een overzicht te krijgen van

Boekbeoordelingen

wat er in de generatieve syntaxis van het Nederlands zoal speelt, is dit een geschikt boek, maar wat generatief syntactici beweegt om sommige aannames wel en andere niet te doen, blijft hier en daar wat onduidelijk.

Peter Ackema

C.A. Backer, *Verklarend woordenboek van wetenschappelijke plantennamen. De namen van de in Nederland en Nederlands-Indië in het wild groeiende en in tuinen en parken gekweekte varens en hogere planten.* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2000. XXXVIII + 664 blz. ISBN 90 204 5846 9 f 89,90.

Dit zeer omvangrijke woordenboek is een reprint van de gelijknamige publicatie uit 1936 en verschijnt als deel 2 in de serie heruitgaven bij Het Taalfonds van Uitgeverij Contact. Binnen deze serie onder redactie van N. van der Sijs worden belangrijke werken over taal in druk beschikbaar en toegankelijk gemaakt voor een algemeen publiek. De reprint omvat naast het *Woordenboek met Addenda en Corrigenda* (643 blz.) uiteraard Backers *Voorbericht* en *Toelichting* (13 blz.) en zijn *Verklaring der voornaamste auteursnamen en hun afkortingen* (21 blz.). Kortom een foliant van maar liefst 677 bladzijden, terwijl Backer zijn uitgave hardnekkig “dit boekje” blijft noemen (blz. XXIV en 50). Een zeer bescheiden opstelling van iemand, wiens woordenboek ondanks de Nederlandse voertaal, de beperkte oplage en het tijdstip van verschijnen internationaal nog altijd een grote wetenschappelijke waardering oogst.

Het woordenboek van Backer wordt in deze reprint nog eens voorafgegaan door het *Voorwoord* van Van der Sijs en de inleiding ‘C.A. Backer, schrijver van een uniek woordenboek’ door J.F. Veldkamp van het Nationaal Herbarium van Nederland te Leiden, terwijl het voorwerk van Backer is omgespeld naar moderne spelling en opnieuw gezet. Veldkamp schetst

uitvoerig het belang van Backer, ik citeer: “Het *Verklarend woordenboek* is een goudmijn van vaak zeer originele informatie en biografische gegevens (...)” en “In zijn soort is er geen vergelijkbaar werk (...) in omvang en diepgang” (blz. XVII). Backer voegt daar zelf – alweer bescheiden – aan toe: “voor zover doenlijk zijn alle namen tot aan hun oorsprong nagespeurd” (blz. XXIV). Zijn woordenboek omvat ongeveer 22.500 wetenschappelijke namen van Nederlandse en Indonesische “bloemplanten en varens”, waarvan de betekenis, afleiding en uitspraak gegeven worden. Het richt zich uitsluitend op de Latijnse wetenschappelijke botanische nomenclatuur en overstijgt desondanks met gemak het woordenboek van Heukels uit 1907, dat slechts tot 12.500 volksnamen komt zonder verklaringen enzovoorts.

Backer (1874-1963) is geen taalkundige, maar van oorsprong onderwijzer en een begenadigd botanicus. Hij verbleef vele jaren in Indië (1901-31) en ontving te Utrecht in 1936 een eredoctoraat in de wis- en natuurkunde vanwege zijn prestaties, zijn enorme plantenkennis, grote belezenheid en uitnemende kennis van Latijn en Grieks. Hij begon zijn verzameling met de rietsuikerflora in de jaren '20, breidde hem later uit met Nederlandse en Europese planten en werd door collega's aangespoord zijn verzameling uit te geven.

Zijn woordenboek is ingericht op de systematische nomenclatuur. Deze naamgeving is eind 18de eeuw door Linnaeus in regels vastgelegd. Pas in 1905 sloten de Amerikaanse en Engelse botanici zich daarbij aan. Veel namen stammen uit het klassieke Latijn, soms in de vorm van Griekse leenwoorden, en uit het Middellatijn, uitgebreid met een golf van Oosterse, vooral Arabische plantnamen en sinds de Middeleeuwen ook Europese volksnamen, meest Romaanse en zelden Germaanse en Slavische en sinds ongeveer 1500 door de ontdekkingsreizen ook exotische namen. In de 17de eeuw steeg de behoefte aan een meer gedifferentieerde en precieze nomenclatuur en ontstond een

steeds grotere verwijdering van de antiëken. Het Latijn blijft bij de hantering van deze terminologie het uitgangspunt, inclusief verlatijnsingen, verlatijnste persoonsnamen en nieuwvormingen. Aan de wetenschappelijke naam wordt steeds al dan niet afgekort de naam van de auteur toegevoegd.

De nomenclatuur is binominaal: iedere plant heeft een *genus* (geslacht)- en *species* (soort)-naam. Als het ware een voor- en een achternaam, maar dan net andersom. Zo classificeert de nomenclatuur de pruim (*Prunus domestica* L.), de sleedoorn (*Prunus spinosa* L.) en de vogelkers (*Prunus padus* L.), waarbij L. voor Linnaeus staat. In alfabetische volgorde geeft Backer al deze namen afzonderlijk, waarbij hij doorlopend van de ene naar de andere verwijst.

Deze nomenclatuur lijkt onwrikbaar: *Calystegia sepium* (L.) R.Br. staat voor de haagwinde, simpeler kan het niet, tenzij men er een wat oudere flora op naslaat en de botanische naam *Convolvulus sepium* L. voor de haagwinde tegenkomt. Die naam legde onmiddellijk verband met *Convolvulus arvensis* L. voor de akkerwinde, wat verloren is gegaan met *Calystegia* (...). Maar het kan nog ingewikkelder zijn: de brem heet officieel *Cytisus scoparius* (L.) Link, maar eerder zowel *Sarothamnus scoparius* Koch als *Genista scoparia* Lam. Kortom er zijn vele grensgevallen en naamsveranderingen, maar Backer blijft gelukkig hardnekkig verwijzen. Hij doet dit niet op een dorre wijze, maar eerder met droge humor, persoonlijk en met een onvoorstelbare kennis, zowel botanisch als biografisch.

In zijn woordenboek geeft Backer naast zijn overzicht van de voornaamste afkortingen en auteursnamen, ook beknopte biografieën van ongeveer 2700 beroeps- en amateur-botanici met het vriendelijke verzoek om aanvullingen en verbeteringen (blz. XXVIII).

Als voorbeeld geef ik het trefwoord *Ternstroemia*. Backer geeft daarbij: "genoemd naar Chr. Ternström (1703, ?; 1746, bij Pulo Condor = Polo Candor, voor de Z.O.kust van Cochin-

china; $\pm 106^{\frac{1}{2}} \text{O.L.} \pm 8^{\frac{3}{4}} \text{N.B.}$), die door Linnaeus (zie *Linnaea*) werd uitgezonden om de flora van China te onderzoeken. Hij scheepte zich in Dec. 1745 in op een vaartuig der Zw. O.I.Compagnie, dat tengevolge van tegenwind pas half Oct. 1746 het eiland Pulo Condor bereikte, waar het tot midden-April van het volgende jaar bleef liggen. Middelerwijl overleed Ternström" (blz. 577). Men vergelijk dit met de toelichting van H. Genaust: "nach Ternström, C., † 1745, schwed. Reisender, starb auf dem Weg nach China. – Wi. 869" (blz. 361). En nu de naam van Genaust in biografische zin valt: wie geïnteresseerd is in de etymologie van botanische plantennamen nam (naast de "onbereikbare" Backer) tot nu toe zeker diens *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen* (Basel/Stuttgart, 1976) ter hand. Genaust is taalwetenschapper en zijn werk straalt dat uit. Niet in omvang, want het omvat maar ongeveer 9000 lemmata, maar in uitvoerig etymologisch inzicht met dateringen en verwijzingen naar vele talen. Zijn woordenboek is uiteraard gebaseerd op modernere inzichten, maar in tegenstelling tot anderen vermeldt het Backer nergens en dat is alleen al vanwege Backers uitvoerigheid merkwaardig. Men vergelijk bij voorbeeld de waardering van W.T. Stearn in zijn *Dictionary of Plant Names for Gardeners* (...). London 1994.

Backers woordenboek omvat geen volksnamen en op blz. XXIII geeft hij daarvoor zijn redenen: "Heel veel van de plantennamen die men in uit Indië stammende herbaria vindt opgetekend, kan men veilig definiëren als namen die door een goedgelovige dwaas zijn opgetekend uit de mond van een fantast." Als voorbeeld moemt hij daarbij de namen *belon tentoe* en *teu njahoe*, die niets anders dan "Ik weet het niet" betekenen. Uit eigen onderzoek is mij gebleken dat Backer wat betreft zijn misprijzing van volksnamen wel erg ver gaat, maar deze recensie is niet de plaats om daar nader op in te gaan. Intussen biedt zijn woordenboek indirect toch vaak houvast bij de verklaring van

Boekbeoordelingen

de volksnamen. Zie bijvoorbeeld bij Backer de uitleg van Sarothamnus voor de brem “De naam kan zoowel zinspelen op den vaak bezemvormigen habitus der plant, als op het gebruik, dat vroeger van de dunne twijgen werd gemaakt voor de vervaardiging van bezems” (blz. 512). Vergelijk dit met de volksnamen *bezemkruid*, *bezemhout* en *bezemstruik* voor de brem in Belgisch Limburg en in het midden van Noord-Brabant.

Het woordenboek van Backer verdient kortom alle waardering en het is een gelukkig initiatief dat het door deze reprint eindelijk weer bereikbaar is.

Har Brok

Signalelementen

Bundels op het gebied van de neerlandistiek

In de negentiende *Voortgang*, het jaarboek voor neerlandistiek van de Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam, zijn acht bijdragen opgenomen over Nederlandse taal- en letterkunde. In *Over Uw Edele, Uwé en Juffrouw. Zijdelingse aanspreekvormen in de Sara Burgerhart* gaat Arjan van Leuvensteijn in op de twee pronominale systemen die we aantreffen bij de aanspreekvormen in dit achttiende-eeuwse werk. In *Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands* belicht Igor van de Bilt het werk van Kluit als taalkundige. De bijdrage van Henk de Groot gaat over *The publications of the Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Japan*, waarbij wordt ingegaan op de unieke positie van het Nederlands in Japan gedurende meer dan twee eeuwen, tot de helft van de negentiende eeuw. A. Feitsma gaat uitgebreid in op *Het Reisplan van Joost Halbertsma*, een essay dat de Germaanse volken en talen in West-Europa en hun onderlinge betrekkingen, in het bijzonder met het oog op de positie van het Nederlands. Het werk werd in 1838 door de genoemde maatschappij geweigerd. De bundel wordt afgesloten met een artikel van Debby Overeem over *Het perfectum in bijzinnen ingeleid door* toen.

De bundel *Kerven in een rots* bevat dertig opstellen aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden. Elf van de bijdragen gaan over taalkundige onderwerpen. Myra Arends en Liesbet Winkelmolen belichten een aantal werkzaamheden die op het moment plaatsvinden bij Dutch Studies. Sjef Barbiers onderzoekt de constructie 'vreemd genoeg'. Hans Bennis gaat in op de 'wat voor-constructie'. Cor van Bree gaat in zijn bijdra-

ge de stabiliteit na van taalelementen bij interne taalverandering via regionale of sociale diffusie. Sandra Haller analyseert het consonantsysteem van het *Ludwigslied*. Het artikel van Hans Hulshof gaat over de moeizame relatie tussen taalkunde en moedertaalonderwijs in het begin van de twintigste eeuw. Josien Lalleman geeft antwoord op de vraag waarom het Nederlands voor de ene buitenlander moeilijker is dan voor de andere. Ariane van Santen stelt vast in hoeverre het Nederlandse meervoud zich onderscheidt van derivatie. Het artikel van P.G.J. van Sterkenburg gaat over de criteria op grond waarvan woorden als archaïsmen uitgesloten kunnen worden van opname in een woordenboek. Arie Verhagen gaat in op het verschil tussen de voegwoorden *want* en *omdat*. Marijke van der Wal ten slotte laat zien hoe in de opstellen van James Boswell (1740-1795) zijn taalverwerving op heterdaad betrap kan worden

Bibliografische gegevens:

Voortgang. Jaarboek voor neerlandistiek XIX.

Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam, 2000. 235 blz. ISBN 90 72 365 65 8. Te bestellen bij de genoemde stichting, De Boelelaan 1105 1081 HV Amsterdam.

Berry Dongelmans, Josien Lalleman en Olf Praamstra (red.), *Kerven in een rots*. Leiden, SNL, 2001. 300 blz. ISBN 90 802290 7 5. NLG 60,- (incl. porto- en verpakingskosten). Het boek is te bestellen door het genoemde bedrag over te maken op postgirorekening 3881447 t.n.v. Stichting Neerlandistiek Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden o.v.v. *Kerven in een rots*.

Jan Nijen Twilhaar

Signalementen

The Low Countries

In 2002 is de 10^e aflevering van *The Low Countries* verschenen, een jaarboek dat in ruim 300 blz. in het Engels informeert over kunst en samenleving in Vlaanderen en Nederland. Het is tevens het laatste deel in deze reeks dat onder de bezielande leiding van Jozef Deleu tot stand gekomen is. Vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd is hij teruggetreden als directeur van de 'Stichting Ons Erfdeel', welke organisatie zorg draagt voor het jaarboek.

Net als de negen eerdere delen die sinds 1993 verschenen zijn, is ook deel 10 weer prachtig uitgevoerd. En net als de eerdere delen bevat ook dit deel een bijdrage over taal. Ditmaal bespreekt Reinier Salverda een boek van Abram de Swaan over de competitie tussen talen in de wereld: *Words of the World. The Global Language System*. Cambridge: Polity Press / Blackwell, 2001. Salverda is ook vaak de auteur van bijdragen in eerdere afleveringen. In deel 8 geeft hij een overzicht van de meertalige situatie in Nederland, en in deel 7 bespreekt hij het boek van Kees Groeneboer over de geschiedenis van het Nederlands in Indonesië: *Gateway to the West. The Dutch Language in Colonial Indonesia 1600-1950*. Amsterdam: University Press, 1998. Andere auteurs die bijdroegen aan de jaarboeken zijn o.a. Jan de Vries, die in deel 9 een overzicht geeft van recente ontwikkelingen in het Nederlands, en Joop van der Horst, die in deel 4 een korte geschiedenis van het Nederlands schetst.

Stichting 'Ons Erfdeel', en in het bijzonder Deleu's opvolger, Luc Devoldere, wensen we toe dat *The Low Countries* zowel qua vorm als qua inhoud het hoge niveau behoudt dat de eerste 10 jaarboeken hebben laten zien.

Bibliografische gegevens:

The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands 2002, no. 10. Jozef Deleu et al. (red.). Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 2002. 319 blz. ISSN 0779 0779-5815, ISBN

90-75862-56-3. België: €37,18, Nederland: €38,57, Andere landen: €52.06.

Ad Foolen

Geschiedenis Nederlandse taal

Van het succesvolle *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* van Joop van der Horst en Fred Marchall is een volledig herziene editie verschenen. Het boek is geschreven voor iedereen die geïnteresseerd is in onze taal en zijn geschiedenis en vraagt dan ook geen speciale voorkennis. De auteurs presenteren hun werk als lees- en kijkboek en nadrukkelijk niet als studieboek. In twaalf korte hoofdstukken wordt in vlot en helder proza een interessant beeld gegeven van de geschiedenis van het Nederlands, waarbij op gulle wijze fraai illustratiemateriaal is toegevoegd. Taalliefhebbers die in kort bestek van de wording van het Nederlands kennis willen nemen, zullen aan dit boek veel plezier beleven.

Bibliografische gegevens:

Joop van der Horst en Fred Marchall, *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*. Den Haag, Sdu, 2000. 184 blz. ISBN 90 5797 071 6. NLG 29,90.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijks Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, *Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Spiegel*, *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *VDW-berichten*, *De Woordenaar*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar
Oerdijk 35
7433 AG Schalkhaar
tel.: 0570-608080
e-mail: jnt@xs4all.nl

Anéla

2002, nr. 1

Deze aflevering begint met het artikel *Als gebaren spreken* van Anne-Marie van Hoof, waarin zij verslag uitbrengt van een onderzoek naar het gebruik van gebaren van sprekers van taal-typologisch verschillende talen in hun eerste taal en in hun tweede taal, tijdens het beschrijven van 'gebeurtenissen met beweging'. In *Op weg met taal* gaan Claudia Boonstra en Mirjam Koop in op hun onderzoek naar taalstimulering op peuterspeelzalen in de gemeente Emmen. De bijdrage van Irene Willems en Leo Noordenman gaat over *Causaliteit in context. Het begrijpen van semantische, volitionele en epistemische relaties in context*. Het artikel van Floor Buschenhenke ten slotte heeft als onderwerp *Moedertaalslijtage in het lexicon*.

Gramma/TTT

8 (2001), nr.3

In het laatste nummer van deze jaargang vin-

den we onder meer een artikel van Doreen Geritzen over *Voornamen: wat onderzoeken we en waarom?* In haar bijdrage *Zin in tekst* gaat Wietske Vonk in op psycholinguïstisch onderzoek naar het begrijpen van tekst.

Naamkunde

33 (2001), nr. 2

De tweede aflevering van deze jaargang begint met een bijdrage van G. Dupont, getiteld *Van Copkin over Coppin naar Jacob*, over het verband tussen de voornaamsvorm en de leeftijd van de naamdrager in het Middelnederlands op basis van administratieve bronnen voor het graafschap Vlaanderen, einde 14de-midden 16de eeuw. J. Luyssaert gaat in op *De hydroniemen Leie, Kale, Kaandel voor de bovenloop van de Durne*. F. Claes ten slotte buigt zich over *De familienaam Traets*.

Verder vinden we een aantal boekbesprekingen in de rubriek *Recensies*.

Nederlands van Nu

50 (2002), nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang vinden we onder meer een bijdrage van Siegfried Theissen, *Schrijft Knack Belgisch? (5)*, waarin de auteur het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep neemt. Timothy Colleman gaat in op *De hiaatconstructie*. Vanaf dit nummer verschijnt in elke aflevering een *Schooltaaltip*. De eerste is van Peter Debrabandere en gaat over de woorden *bureau, bureel, kamer, werkkamer...* In *Spelen met taal* geeft Gilbert De Bruycker ideeën voor het basis- en het voortgezet onderwijs. Marc De Coster bespreekt in *Nieuwspreek* een aantal neologismen.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 2

Het tweede nummer begint met een bijdrage van Frans Debrabandere over de uitdrukking *Geef maar (van) katoen*. Daarna vinden we weer een bijdrage van Siegfried Theissen, *Schrijft Knack Belgisch? (6)*, waarin de auteur het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep neemt. Peter Debrabandere geeft zijn tweede *Schooltaaltip*, die deze keer gaat over de woorden *overhoringen, proefwerken* en *examens*. Over meervoudsvormen gaat de bijdrage *Hebben uw collega's/collegae ook zulke trauma's/traumata?* van Siegfried Theissen. In *Spelen met taal* geeft Gilbert De Bruycker weer ideeën voor het basis- en het voortgezet onderwijs.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

40 (2002), nr. 2

De tweede aflevering van deze jaargang bevat geen taalkundige bijdragen.

Ons Erfdeel

45 (2002), nr. 2

Het tweede nummer van deze jaargang bevat onder meer een artikel van Reinier Salverda, getiteld *Taal is méér dan taal*, over het nieuwe boek van de socioloog Abram de Swaan *Woorden van de wereld*.

Onze Taal

71 (2002), nr. 4

Deze vierde aflevering wordt geopend door Peter Burger met een bijdrage over fopdrachten als aprilgrap en ontgroening: *Van aanschaaf-schaaf tot zuurkoolzaad*. In *Hoe leggen we de oude Adam af?* gaat Harry Cohen in op het probleem van de vrouwelijk functiebenamingen. Het artikel *R was eens?* van Henk van den Heuvel en Catia Cucchiarini gaat over de verdwijning, verkwijning en verschijning van de *r*. Hoe we klantvriendelijk kunnen reageren op klachten lezen we in *'Het is goed dat u dit meldt'* van M.A. van Rees. Marc van Oostendorp heeft een interview met Hans Broekhuis over het werken aan de omvangrijkste grammatica, een zeer dikke Engelstalige editie over het Nederlands in verschillende delen. In haar rubriek *Etymologica* gaat Noline van der Sijs opnieuw in op de uitbreiding van de woordenschat, dit keer door middel van umlaut.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 5

Dit nummer begint met een bijdrage van Jan Erik Grezel over achtergrond en praktijk van 'tongentaal' in de pinksterbeweging: *Spreeken in tongen: trance of techniek?* Raymond Noë en Marc van Oostendorp hebben een interview met Marnix Rueb, de schepper van Haagse Harry.

Nicoline van der Sijs gaat in op de situatie van de Nederlandse dialecten naar aanleiding van de eerste dertien delen van de nieuwe reeks *Taal in stad en land*. Peter Burger geeft zijn tweede bijdrage over fopdrachten, die deze keer betrekking heeft op het leger, de marine en de koopvaardij: *Van ankernetje tot zielasvet*. Frank Joosten gaat in zijn artikel 'Hij heeft heel mijn koffie opgedronken' in op het verschil tussen *heel* en *al*. In *Fortuyn, de musical* belicht Erik van der Spek het taalgebruik van Pim Fortuyn. Jacomine Nortier gaat in op de jongerentaal Murks in "Ik was me verslapen, weet je". In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op woordvorming in het Bargoens.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 6

Deze zesde aflevering begint met de bijdrage *Hou op met klagen en zet je oren open* van Marc van Oostendorp, waarin hij de taalmythe te lijf gaat dat het Nederlands almaar slechter wordt uitgesproken. Er is in dit nummer een artikel over het functioneren van de Taaladviesdienst van het Genootschap Onze Taal. Jan Erik Grezel heeft een interview met emeritus hoogleraar Nederlandse Taalkunde dr. M.C. van den Toorn. Peter Burger geeft zijn derde bijdrage over fopdrachten, die deze keer betrekking heeft op het ziekenhuis, de bouw en de boerderij: *Van aprilzaad tot zoeklurf*. In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op klanknabootsing. Joop van der Horst legt in zijn bijdrage Het nieuwe *krijgen* uit hoe er een nieuw hulpwerkwoord bij komt.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Taal en Tongval

53 (2001), nr. 1

Het eerste nummer van deze jaargang bevat

een artikel van Mathilde Jansen over taalbehoud versus taalverlies: *Dialect op een eiland*. De Nijmeegse vragenlijst 90 (1982) wordt kritisch doorgelicht door Bram Decroos in *De enquête als materiaalverzamelingsmethode*. Jos Swanenberg gaat in op *Brabantse etnozoölogische termen in semantisch perspectief*. Het laatste artikel is van Hugo Ryckeboer: "Karnen" versus "boteren", *interlinguaal bekeken*.

In de rubriek *Boekbesprekingen* vinden we een drietal recensies.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

117 (2001), nr. 3

In deze derde aflevering staat onder meer een artikel van N.J.M. van Megen over conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven: 'kost ghij selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven'.

Verder zijn er bijdragen in de rubrieken *Boekbeoordelingen*, *Signalementen* en *Ontvangen boeken*.

Nr. 4

In het laatste nummer van deze jaargang staat onder meer een artikel van C. Moeyaert, H. Ryckeboer en A. Berteloot over *De Middelnederlandse schepeneed van Sint-Omaars (veertiende eeuw)*.

Verder zijn er bijdragen in de rubrieken *Boekbeoordelingen*, *Signalementen* en *Ontvangen boeken*.

De Woordenaar

6 (2002), nr. 1

Deze eerste aflevering begint met een artikel van Henk Heikens over *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands*. Ike van Hardeveld gaat in op *Het WNT en Meijers Woordenschat*.

Verder zijn er bijdragen in de rubrieken *Boekbesprekingen*, *Signalementen*, *Woorden* en *Berichten*.

Ontvangen boeken

Marc De Coster, *Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en slogans*. Den Haag, Sdu, 2002. 590 blz. ISBN 90 12 09266 3. € 29,90.

Kees Groeneboer, *Een vorst onder de taalgeleerden. Herman Neubronner van der Tuuk, afgevaardigde voor Indië van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1847-1873*. Leiden, KITLV, 2002. 965 blz. ISBN 90 6718 156 0. € 70,00.

Peter Burger en Jaap de Jong, *Handboek stijl. Adviezen voor aantrekkelijk schrijven*. Den Haag, Sdu, 2002. 488 blz. ISBN 90 12 09482 8. € 25,00.

Rod Ellis (red.), *Form-focused instruction and second language learning*. Oxford, Blackwell, 2001. 392 blz. ISBN 0 631 22858 6. \$ 36,95.

Barbara Johnstone, *Discourse Analysis*. Oxford, Blackwell, 2002. 269 blz. ISBN 0 631 20877 1 (PB). \$ 34,95.

Andrew Carnie, *Syntax. A Generative Introduction*. Oxford, Blackwell, 2002. 390 blz. ISBN 0 631 22544 7 (PB). \$ 34,95.

Ronald Wardhaugh, *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford, Blackwell, 2002. 408 blz. ISBN 0 631 22540 4 (PB). \$ 34,95.

J.K. Chambers, Peter Trudgill, and Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford, Blackwell, 2002. 807 blz. ISBN 0 631 21803 3. \$ 124,95.

Andrew Spencer and Arnold M. Zwicky (eds.), *The Handbook of Morphology*. Oxford,

Blackwell, 2001. 815 blz. ISBN 0 631 22694 X. \$ 49,95.

Neil Smith, *Language, Bananas & Bonobos. Linguistic Problems, Puzzles and Polemics*. Oxford, Blackwell, 2002. 150 blz. ISBN 0 631 22872 1 (PB). \$ 19,95.

H. Scholtmeijer, *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*. Het Huis – C. Kampen, IJsselacademie, 2001. 151 blz. ISBN 90 6697 133 9.

Jan Renkema, *Schrijfwijzer*. Den Haag, Sdu, 2002. 466 blz. ISBN 90 12 09023 7. € 29,95.

Marcel Grauls, *Mijn naam is Haas. Hoe historische figuren in het woordenboek belandden*. Amsterdam, Balans, 2001. 422 blz. ISBN 90 5018 546 0. € 25,00.

Lambert ten Kate, *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake (1723)*. Facsimile editie in 2001 bij Canaletto/Repro-Holland BV te Alphen aan den Rijn. 2 delen. ISBN 90 6469 766 3. € 115,00.

Wim Jansen, *Relax! Ons Nederlands toen, nu en straks*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2002. 176 blz. ISBN 90 204 2055 0. € 13,50.

Kramers woordenboek Nederlands. Utrecht, Het Spectrum, 2002. X + 1481 blz. ISBN 90 274 7566 0. € 34,50.

Nanette Bienfait, *Grammatica-onderwijs aan allochtone jongeren*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2002. 307 blz. ISSN 0928-0030. € 20,00.

Ontvangen boeken

J.G.M. Moormann, *De Geheintalen. Het Bar-goense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2002. 863 blz. ISBN 90 204 5945 7. € 49,95.

G.A. Seyger, *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500). Variabelenlinguïstisch onderzoek op oorkonden uit de steden Almelo, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum en voorts van ambtman en rentmeester in Twenthe*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2002. 392 blz. ISBN 90 367 1594 6. Geen prijsvermelding.

Jozef Deleu e.a. (red.), *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands 2002*, no. 10. Rekkem, Stichting Ons Erfdeel, 2002. 320 blz. ISBN 90 75862 56 3. € 38,57.

Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak, *Amsterdams*. Den Haag, Sdu, 2002. 119 blz. ISBN 90 12 09004 0. € 12,50.

Pieter Duijff, *Fries en Stadsfries*. Den Haag, Sdu, 2002. 119 blz. ISBN 90 12 09015 6. € 12,50.

Siemon Reker, *Gronings*. Den Haag, Sdu, 2002. 139 blz. ISBN 90 12 09012 1. EUR 12,50.

Michael Elias i.s.m. Ton Goeman, *Haags*. Den Haag, Sdu, 2002. 132 blz. ISBN 90 12 09005 9. € 12,50.

Dick Wortel, *Leids*. Den Haag, Sdu, 2002. 118 blz. ISBN 90 12 09006 7. € 12,50.

Ben Salemans & Flor Aarts, *Maastrichts*. Den Haag, Sdu, 2002. 152 blz. ISBN 90 12 09013 X. € 12,50.

Jos & Cor Swanenberg, *Oost-Brabants*. Den Haag, Sdu, 2002. 122 blz. ISBN 90 12 09010 5. € 12,50.

Marc van Oostendorp, *Rotterdams*. Den Haag, Sdu, 2002. 96 blz. ISBN 90 12 09007 5. € 12,50.

Henk Bloemhoff, *Stellingwerfs*. Den Haag, Sdu, 2002. 147 blz. ISBN 90 12 09019 9. EUR 12,50.

Harrie Scholtmeijer, *Utrechts, Veluws en Flevolands*. Den Haag, Sdu, 2002. 122 blz. ISBN 90 12 09008 3. € 12,50.

Pierre Bakkes, *Venloos, Roermonds en Sittards*. Den Haag, Sdu, 2002. 99 blz. ISBN 90 12 09014 8. EUR 12,50.

Hans Heestermans & Jan Stroop, *West-Brabants*. Den Haag, Sdu, 2002. 122 blz. ISBN 90 12 09011 3. € 12,50.

Jan Berns, *Zuid-Gelderse dialecten*. Den Haag, Sdu, 2002. 103 blz. ISBN 90 12 09009 1. € 12,50.

Wim Daniëls, *Gids voor de eindredacteur*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2002. 157 blz. ISBN 90 204 2056 9. € 16,50.

Angela Marcantonio, *The Uralic language family: Facts, Myths and statistics*. Oxford, Blackwell, 2002. 335 blz. ISBN 0 631 23170 6. £ 22,99 / \$37,95.

Jan van Groesen & Gerard Verhoeven, *Wijzer van geografische namen*. Den Haag, Sdu, 2002. 302 blz. ISBN 90 12 08923 9. € 35,00.